АРХИМАНДРИТЪ ПАНАРЕТЪ

ЖИВОТЪТЪ
НА
Иоана Екзарха
БЪЛГАРСКИ

(Историко-критически очеркъ).

СТАНИМАКА
1914.

АРХИМАНДРИТЪ ПАНАРЕТЪ.

ЖИВОТЪТЪ
на
Иоана Екзарха Български.

(Историко-критиченъ очеркъ)

Прѣдговоръ.

Иоанъ Екзархъ Български е най-бѣлѣжитъ прѣдставитель между писателитѣ отъ златния вѣкъ (893—912) г. на старо-бълг. арската литература въ царуването на Симеона (888—927 г.). Както много наши писатели отъ старо-българската литература, тъй и Иоанъ Екзархъ до скоро врѣме бѣ забравенъ, съчиненията му незабѣлѣзано за учения миръ бѣха захвърлени въ стари, прашни славянски книго-хранилища. Въ началото на XIX в. пръвъ напомни на учения свѣтъ за Иоана Екзарха рускиятъ ученъ К. Калайдовичъ, който има щастието да намѣри съчиненията на Иоана Екзарха, захвърлени въ една монастирска библиотека и да разгласи за името, живота и книжнитѣ трудове на Иоана Екзарха. По живота и книжнитѣ трудове на Иоана Екзарха може да се сѫди за състоянието на старо-българската литература въобще, за книжното влияние, на което се поддавали писателитѣ отъ златния вѣкъ въ българската книжнина, за общия духъ и направление, които сѫ лѣгнали въ основата на старо-българската литература. Отъ езиково гледище, съчиненията на Иоана Екзарха прѣдставляватъ драгоцѣненъ паметникъ на старо-българската писменость. Езикътъ, на който е писалъ Иоанъ Екзархъ, прѣдставлява богатъ наученъ материалъ за

старо-българската филология, защото се отнася къмъ най-древния периодъ, неизслѣдванъ още напълно. Освѣнъ това, Иоанъ Екзархъ се явява типиченъ прѣдставитель за врѣмето си и изразява направлението, езика и особеноститѣ на всички старо-български писатели отъ Прѣславската школа тъй, както и св. Климентъ Охридски е въплощавалъ въ себе си направлението на бѣлѣжитата въ нашето просвѣтно дѣло Охридска школа. Отъ всички въпроси, свързани съ името на Иоана Екзарха, въ настоящия си очеркъ избираме само неговия животъ. Едноврѣменно съ това ние тъкмехме да издадемъ пълно съчинение за живота и литературната дѣйностьта на Иоана Екзарха, но на това ни попрѣчи междусъюзнишката война на Балканитѣ въ края на която, като управляющъ на Костурската Епархия, гръцкитѣ власти ни екстернираха отъ гр. Костуръ съ чиновницитѣ при Българската Митрополия и учичелитѣ въ поменатия градъ, защото не могли да търпятъ българи въ своитѣ територии. Надѣваме се въ скоро врѣме, ако се стекатъ по благоприятн обстоятелства, да издадемъ въ отдѣлни части напълно проектираното съчинение за Иоана Екзарха Български. Въ настоящия очеркъ, който съставлява първа часть отъ съчинението ни, гдѣто стане нужда, ще се ползуваме и отъ литературната му дѣйность, за да може да се възпроизведатъ по-главнитѣ черти отъ живота на бѣлѣжития нашъ писатель Иоана Екзарха.

Отъ Автора.

ЖИВОТЪТЪ
на
Иоана Екзарха Български.

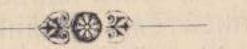

За живота на Иоана Екзарха не сѫ запазени отъ древностьта точни биографични свѣдѣния. Източници за неговата биография служатъ кратки бѣлѣжки, които се срѣщатъ въ съчиненията му, и нѣкои много оскждни данни отъ нашата история прѣзъ това врѣме. Нека се постараемъ, възъ основа на запазенитѣ свидѣтелства, да възпроизведемъ по важнитѣ черти отъ живота му. Иоанъ Екзархъ е живѣлъ въ IX и X в. и по произходъ, се числѣлъ къмъ българитѣ, които сѫ населявали тогава Балканския полуостровъ. За българския му произходъ сѫ запазени двѣ свидѣтелства: 1) неговитѣ съчинения и 2) Иоанъ Екзархъ билъ извѣстенъ на всѣкждѣ между послѣдващитѣ слѣдъ него славянски писатели за българинъ. Въ «Пролога» си къмъ прѣвода на Богословието на св. Иоана Дамаскина Иоанъ Екзархъ говори, че се потрудилъ да прѣведе това съчинение «на своя языкъ»: «потрѹдихъ сѧ,

[1]) Гл. Прологъ къмъ прѣвода на богословието на св. Иоана Дамаскина отъ Иоана Екзарха, руск. печат. изданне по ржкопись, стр. 5.

казва той, **на оуспѣхъ чади приложити въ свои газыкъ**[1]): Язикътъ, на който е писалъ Иоанъ Екзархъ, както е извѣстно, е старо-български. По всички славянски страни, гдѣто сж прѣписвали съ голѣма охота съчиненията на Иоана Екзарха за да ги разпространяватъ, той билъ извѣстенъ като «б ъ л г а р с к и» писатель. Надписанието «Б ъ л г а р с к и» е запазено въ всички стари славянски ржкописи, съдържащи съчиненията на Иоана Екзарха.

Не е извѣстно точно гдѣ се е родилъ Иоанъ Екзархъ, но може да се прѣдполага съ голѣма вѣроятность, че той билъ роденъ въ гр. Прѣславъ. Това наше прѣдположение се оправдава отъ слѣдното обстоятелство: Съчиненията на Иоана Екзарха ни прѣдставятъ, че авторътъ имъ постоянно се намиралъ между аристократичната среда на столичното болѣрство, съ живота и нравитѣ на което билъ добрѣ запознатъ[1]). Отъ факта, че Иоанъ Екзархъ е знаелъ добрѣ гръцки езикъ и обладавалъ, може да се каже, енцикопледични познания на врѣмето си, — това ни дава право да заключаваме, че той е получилъ всестрано образование въ нѣкои отъ голѣмитѣ византийски градове, които сж били центъръ на тогавашната византийска просвѣта. Такива центрове за

[1]) Шестодневъ, составл. Іоанномъ Ексархомъ Болгарскимъ по харат. сп. Мос. Синод. библ. 1213 года изд. Общ. Истор. и Дневн. Росс. Москва, 1879 год., л. 19; 195—196.

просвѣта въ IX и X вѣкъ сж служили: Цариградъ и Солунъ. Около врѣмето на Иоана Екзарха въ Цариградъ се намирала въ цвѣтуще състояние прочутата Магнаурска школа, гдѣто се училъ, по догатванията на нѣкои учени, и самъ Симеонъ[1]). Тази школа била прѣдназначена специално за питомци отъ царски родъ. Ва сжщата школа се училъ по-рано и св. Кирилъ. Цариградъ въ врѣмето на Иоана Екзарха се намиралъ въ постоянни връзки съ Прѣславъ. Твърдѣ е възможно, щото нашиятъ писатель да е получилъ образование въ първия отъ поменатитѣ по-горѣ градове. Имайки прѣдъ видъ, че византийското образование, когато живѣлъ Иоанъ Екзархъ, не е било достжпно за всички българи, а само за нѣкои отъ болѣритѣ, може да се прѣдполага, че Иоанъ Екзархъ е произхождалъ отъ знатенъ и богатъ родъ. Не ни е извѣстно кога завършилъ Иоанъ Екзархъ образованието си, неизвѣстно остава тъй сжщо заемалъ ли е Иоанъ Екзархъ нѣкоя висока гражданска служба въ Прѣславъ, или пъкъ изведнъжъ, слѣдъ като свършилъ наукитѣ, посветилъ себе си на духовно служение въ пресвитерски чинъ, Знайно е само това, че Иоанъ Екзархъ за личнитѣ си дарби, за обширнитѣ познания и строгия нравственъ жи-

---

[1]) М. С. Дриновъ. Южные славяне и Византія въ X в Москва. 1876, стр 4 и Д-ръ К. Иречекъ Исторія Болгаръ, стр. 199.

вотъ, съ който се отличавалъ, въ скоро врѣме, неизвѣстно точно въ коя година, билъ назначенъ за «Екзархъ». Длъжноститѣ и правата, свързани съ титула «Екзархъ», ни откриватъ нови черти отъ живота му. Съ новото служение на Иоана като Екзархъ тѣсно сж свързани два въпроса, които неволно възникватъ и слѣдватъ единъ подиръ другъ. Първиятъ отъ тѣзи въпроси е: що прѣдставлявала отъ себе си длъжностьта, която заемалъ Иоанъ като «Екзархъ»? и вториятъ: съ какви права и привилегии се ползували лицата въ България въ X вѣкъ, които сж носили титула «Екзархъ»!?Тѣзи два въпроса, колкото и да сж интересни по значението си, толкова сж и трудни за разрѣшаване, защото историята не не е запазила нѣщо опрѣдѣлено. Ученитѣ, които спомватъ въ трудоветѣ си за живота и литературната дѣйность на Иоана Екзарха, се задоволяватъ съ кратки бѣлѣжки досѣжно длъжностьта му. Подобни бѣлѣжки повече затъмняватъ понятието «Екзархъ», отколкото да разкриятъ съдържанието му. Така, Шафарикъ, придържайки се строго о гръцката дума «Ἔξαρχος» о неточния ѝ прѣводъ въ славянскитѣ ржкописи съ думитѣ: «Църковенъ строитель» и «нагледвачъ» е прѣдполагалъ, че длъжностьта «Екзархъ», заемана отъ Иоана, се състоѣла въ това, че той билъ «посланникъ или легатъ на патриарситѣ, които му поржчвали да разрѣ-

шава църковни съмнѣния, да слѣди за реда, опрѣдѣленъ отъ църковнитѣ правила, съ една рѣчь «Екзархътъ« е билъ посрѣдникъ между народната църква и Патриарха»[1]). Шафариковитѣ обясненя ги повтаря въ още по сжата форма и рускиятъ ученъ изслѣдвачъ на духовната литература — еп. Филаретъ. Пвслѣдниятъ нарича Иоана Екзарха — «църковенъ строитель въ Българската земя»[2]). Обясненията на Шафарика и еп. Филарета трѣбва да се признаятъ непълни и въ сжщото врѣме не отговарятъ никакъ на дѣйствителностьта. Подобно разбиране на длъжностьта «Екзархъ» е въ разрѣзъ съ историята. Симеонъ често пжти се сношавалъ за важни господарствени и църковни дѣла съ Византия и порѣдко, вѣроятно, съ западнитѣ народи. Иоанъ Екзархъ никждѣ не спомва, че билъ изпращанъ нѣкога отъ Симеона за подобни прѣговори било съ Византия, било пъкъ съ другитѣ западни народи. Въ подтвърждение на мисъльта ни може да приведемъ слѣдния бѣлѣжитъ случай, взетъ отъ епохата на Симеона. Когато Симеонъ пожелалъ да заеме византийския прѣстолъ и да се възцари въ Цариградъ вмѣсто Романа Лакапина, тогавашниятъ цариградски патриархъ

[1]) П. І. Шафарикъ. Разцвѣтъ славянской письмености въ Булгаріи въ спис. «Чтенія въ обществѣ, Исторіи и Древностей» за 1848 г., № 7, III. стр. 52.

[2]) Филаретъ, Архіеп Харьк. Обзоръ русской духовной литературы, Харьковъ, 1859 г. стр. 8.

Николай Мистикъ (896—927 г.) въ писмата си до българския царь съ сълзи на очи молилъ послѣдния да се откаже отъ намѣренията си. Патриархъ Николай Мистикъ, едноврѣменно съ подаръцитѣ си по този случай до българския царь, изпраща чрѣзъ игумена на олимпийския монастиръ и писмо не до Иоана Екзарха, а до българския архиепископъ, когото и моли да бѫде посрѣдникъ между Симеона и Византия. Цариградскиятъ патриархъ въ писмото си до българския архиепископъ Дамияна между другото пише: «Кой ще бѫде посрѣдникъ за помиряване между гърци и българи? Това е мой и твой дългъ. Ние, казва понататъкъ патриархътъ, знае онзи, комуто сѫ открити сърдечнитѣ помисли, — и въ началото се стараехме да избѣгнемъ войната и, когато прѣодолѣ противното мнѣние, не прѣставахме да ги уговаряме да захвърлятъ оръжието и да искатъ примирие съ българитѣ. Отначало неискаха да ни слушатъ: но когато Богъ се доближи до сърдцата имъ, захванаха да мислятъ иначе: готови сѫ да слѣдватъ нашитѣ съвѣти, и отъ тогава дори до сега желаятъ миръ». Въ заключение на писмото си патр. Николай Мистикъ пакъ се обръща съ молба къмъ българския Архиепископъ Дамияна съ думитѣ: «Сега зависи отъ Ваше Прѣосвященство, като се съжалите за общитѣ бѣдствия, ще подкрѣпите нашето ходатайство, като умилостивите и молите възлюбленния

нашъ синъ (т. е. Симеона) да бѫде склоненъ за миръ[1]). Отъ патриарха Николая Мистика се запазило и друго писмо, изпратено до най-голѣмия чиновникъ при българския дворецъ. Той билъ най-довѣреното лице на Симеона и е заемалъ длъжностьта придворенъ съвѣтникъ. Това лице патриарха не го нарича «Екзархъ», а „Τῷ πρώτῳ ἀνθρώπῳν τοῦ Συμεών"[2]) т. е. до първия человѣкъ на Симеона. Ходътъ на работата, както свидѣтелствува историята, показва, че не Иоанъ Екзархъ, а други лица сѫ били посрѣдници между цариградския патриархъ, българската църква и царя Симеона. Иоанъ Екзархъ, слѣдователно, не е билъ нито «посланикъ, нито легатъ на патриарситѣ, нито посрѣдникъ между българската народна църква и патриарха — както е мислѣлъ Шафарикъ. Ако цариградскиятъ патриархъ имаше въ лицето на Иоана Екзарха свой легатъ при двореца на Симеона, както е прѣдполагалъ Шафарикъ, то би трѣбвало да се обръща къмъ него за посрѣдничество, а не къмъ българския архиепископъ и къмъ първия съвѣтникъ на Симеона. Не може да се мисли, че цариградскиятъ патриархъ игнорираль въ случая правата и превилегиитѣ на екзарха, ако е имало такъвъ, и се отнасялъ направо до архиепископа, защото

[1]) Nicolai Epist XII въ сп „Прибавленія къ изданію Святихъ Отцевъ, 1861 г, ч. XII — Николай Мистикъ патр константт, стр 226

[2]) Ibid, p 226

това не е било въ неговъ интересъ по такъвъ важенъ въпросъ, отъ разрѣшаването на който е зависѣла сждбата на Византия. Съ това патриархътъ би могълъ да създаде противоположно и нежелателно настроение у съмишлениците на екзарха.

Да оставимъ на страна историятъ и да се обърнемъ къмъ старитѣ славянски паметници, които може би, ще ни разрѣшатъ съ какви права и привилегии се ползувалъ Иоанъ като Екзархъ. За съжаление, паметницитѣ на славянската писменость прѣдставятъ въпроса, който ни занимава, съ още поголѣма неопрѣделеность, отколкото устата на ученитѣ изслѣдователи. Въ единъ ржкописъ, стъ XVII в., съдържащъ «шестоднева» на Иоана Екзарха, прѣписвачътъ му, русинъ, желаейки да обясни на читателитѣ си титула на Иоана като Екзархъ, задава си въпросъ: «что есть Ѳ҃архъ»? и отговаря: **Ѳ҃архъ есть шестоначальникъ, еже есть началствуѭй надъ шестію царства. Гречести бо цари на шестьѣ началствѣхъ царство свое раздѣлѭхѫ»** [1]). Приведеното обяснение прѣдставя не сполучливъ опитъ да се прѣведе на славянски языкъ гръцката дума „Ἔξαρχος“ и ни най-малко не опрѣдѣля длъжностьта на Иоана като Екзархъ. Правата на Екзарха въ приведения паметникъ се разбиратъ въ чисто граж-

[1]) Описаніе рукописей Соловецкаго монастыря, наход. въ библ. Казан. Дух. Академіи, казань, 1881 г., ч. I № 320.

дански смисълъ, който често пѫти се употрѣбявалъ въ Византия или, подобрѣ да се каже, длъжностьта «Екзархъ» се отъждествява съ длъжностьта на «Епархъ», съ която Иоанъ Екзархъ, като духовно лице, нѣмалъ нищо общо. Отъ казаното до тукъ може да се извади само едно заключение: правата и привилегиитѣ на Иоана, като Екзархъ, се простирали само въ прѣдѣлитѣ на българската църква и българската държава.

За освѣтление на въпроса нека ни бѫде позволено да кажемъ нѣколко думи за длъжностьта «Екзархъ«, кога се появила тя въ историята и какво значение е имала. Длъжностьта «Екзархъ» за пръвъ пѫть я намираме на изтокъ и отначало имала двояко значение: гражданско и църковно. Въ граждански смисълъ «екзарси» се наричали въ Византия въ X в. при импер. Константина Багранородни церимонимейстритѣ на императорския дворъ[1]). Въ църковенъ смисълъ длъжностьта «Екзархъ» пръвъ пѫть се срѣща въ законодателнитѣ актове на картагенския съборъ, станалъ въ 419 год. Въ 48 правило на този съборъ се прѣдписва: «Епископътъ на първия прѣстолъ да не се именува екзархъ на свещеницитѣ, или върховенъ свещенникъ, или друго нѣщо подобно, но да се именува Екзархъ само е-

[1]) Энцикопледическій Словарь Брокгауза часть 22, стр. 588—589

пископа на първия прѣстолъ». Указание за длъжностьта «Екзархъ« се срѣща и въ постановленията на IV всел. съборъ. Въ 9 правило отъ този съборъ се заповѣдва щото «ако нѣкой клирикъ се сѫди съ митрополита отъ областьта на епископитѣ или пъкъ не е доволенъ отъ нѣщо — да се обръща къмъ Екзарха на великата область или къмъ цариградския прѣстолъ и прѣдъ него да се сѫди». Отъ приведенитѣ правила се вижда, че длъжностьта «екзархъ» се разбирала различно. Екзарси се наричали епископитѣ, които сѫ имали за сѣдалище важенъ градъ и отъ послѣ се нарекли патриарси. Екзарси въ църковното управление се наричали епископитѣ, които сѫ заемали срѣдно мѣсто, по значение между патриарситѣ и митрополититѣ. Разбира, се, че нетрѣба да се присвоява титула «екзархъ» на Иоана нито въ първия, нито въ втория смисълъ, защото подобна длъжность е заемалъ въ България въ врѣмето на царя Симеона българския архиепископъ, провъзгласенъ отпослѣ за патриархъ на българската църква. Безспорно може да се признае, че Иоанъ е билъ «екзархъ» при българския Архиепископъ въ гр. Прѣславъ и заемалъ въ църковната администрация второ мѣсто слѣдъ архиепископа. Подобно разбиране на длъжностьта екзархъ напълно се съвпада съ мнѣнието на руския авторитетенъ историкъ проф. Е Голубинскій, който и казва: «Екзарси прѣдимущественно се на-

ричали и се наричатъ духовнитѣ чиновници, които се намирали при архиерейтѣ, и сѫ били изпращани да изпълняватъ нѣкой важни поржчки. Иоанъ е билъ Екзархъ, вѣроятно, не при другъ нѣкой епископъ, но при самия български архиепископъ[1]). Екзарси, както ще видимъ, имало въ България споредъ нѣкоя свидѣтетелства, не само при архиепископа, но и при отдѣлнитѣ Митрополити и епископи. Относно длъжноститѣ и правата на екзарситѣ въ България въ древно врѣме до насъ сѫ достигнали свидѣтелства отъ попослѣшни врѣмена. Въ 27 писмо на блажени Теофилакта, Архиепископъ Охридский, XI и XII в. се говори: «Чрѣзъ кого епископътъ ще наблюдава и изправлява грѣхопаденията на иноцитѣ? Чрѣзъ поставения на подчиненитѣ нему други монаси началникъ, който ги управлява и когото ние наричаме екзархъ — Ὃν ἔξαρχος ὀνομάζομεν[1]). Нѣма съмнѣние, че сѫщитѣ права е ималъ на врѣмето си и Иоанъ като Екзархъ. Иоанъ Екзархъ, поставенъ да слѣди живота на монашеството и духовенството въ Прѣславската область, е билъ въ сѫщото врѣме и върховенъ наблюдатель на монастиритѣ. Отъ тукъ може да се прави догатка, че служението му като

[1]) Проф. Е Голубунскій Краткій очеркъ исторіи православ церква, Москва, 1871 г., стр. 167

[2]) Epist 27 у А Горский и Невоструевъ Описаніе Славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки, отд II, ч. I, Москва, 1858, стр. 1—2.

Екзархъ е влияло твърдѣ плодотворно за българската писменность въ подвѣдомственнитѣ нему монастири. Иоанъ Екзархъ много е съдѣйствувалъ чрѣзъ монастиритѣ и монаситѣ за разпространението не само на своитѣ литературни трудове, но и съчиненията на понапрѣжнитѣ и съврѣменнитѣ нему български писатели. Извѣстно е, че тогавашнитѣ монаси за разпространяване на книжнината и просвѣтното дѣло сж играли сжщата роль, каквато иматъ въ настояще врѣме печатницитѣ, монаситѣ съ найголѣмо усърдие сж прѣписвали книги и ги разпространявали между народа.

Понеже отсжтствуватъ точни хронологични дати отъ живота на Иоана Екзарха, нѣкои учени сж правили опитъ да отъждествятъ нашия Иоанъ съ други лица, които сж носили сжщото име и сж имали сжщия духовенъ санъ — пресвитеръ. Тъй, рускиятъ ученъ К. Калайдовичъ, който има честьта пръвъ да намѣри съчиненията на Иоана Екзарха въ 1813 г. и да състави по този случай първата му биография, билъ склоненъ да го отъждестви съ оня Иоанъ Пресвитеръ, за когото упоминава папа Иоанъ VIII въ посланието си отъ 879 год. до моравския краль Святополка. «Може би, казва К. Калайдовичъ, нашия Иоанъ Пресвитеръ: сходството по име, санъ и врѣме заслужва да се отбѣлѣжи, е сжщия за когото упоминава Иоанъ VIII въ посланието до Святополка. Тукъ нѣма никакво проти-

ворѣчие въ приведеното по-горѣ извѣстие за трудоветѣ на двамата братя въ Моравия»[1]). Невъзможно е да се съгласи човѣкъ, че Иоанъ Пресвитеръ Моравски и Иоанъ Пресвитеръ и Екзархъ Български сж едно и сжщо лице по слѣднитѣ съображения. 1. Иоанъ Пресвитеръ Моравский се явява като близко и довѣрено лице на Моравския краль Святополка, който и го изпратилъ съ особена мисия въ Римъ при папа Иоана VIII. Ако се допустне, че Иоанъ Екзархъ Български билъ изпратенъ въ Римъ отъ Святополка, послѣдниятъ не щѣше да се повѣри въ религиознитѣ си съмнѣния о кое учение да се придържа на чужденецъ, защото такъвъ билъ Иоанъ Екзархъ за Святополка, 2. Историята не помни да сж сжществували близни връзки между Моравия и България при Симеона. Отношенията между тѣзи двѣ славянски държави продължавала да сж обтегнати отъ когато Моравия изпѫдила отъ своитѣ прѣдѣли ученицитѣ на св Кирила и Методия. При такъво положение на отношенията нѣмало защо да се явява Симеонъ въ услуга на Моравия. 3) Че Иоанъ Екзархъ не е сжщия Иоанъ Пресвитеръ Моравски, който билъ изпратенъ отъ Святополка за прѣговори въ Римъ, ясно се вижда отъ писмото на папа Иоанъ VIII до Святополка Моравский. Отъ съдържанието на посла-

[1]) К. Калайдовичъ. Іоаннъ, Екзархъ Болгарскій, Москва 1824 г., стр. 14.

нието се убѣждаваме, че Иоанъ Пресвитеръ, изпратенъ отъ Святополка въ Римъ, се числѣлъ къмъ моравския придворенъ клиръ, а Иоанъ Екзархъ е живѣлъ въ България въ гр. Прѣславъ. Папа Иоанъ VIII нарича Иоана пресвитера моравски въ писмото си до Святополка «Iohanne presbytero vestro»[1] 4) Най-послѣ, ако се допусне, че Иоанъ Екзархъ

---

1) За по-голѣма убѣдителность на читателитѣ ни въ казаното ще си позволимъ да приведемъ точно писмото на папа Иоана VIII отъ оня пасажъ, отъ който се говори за мисията въ Римъ на Иоана пресвитера моравси. «Quod autem, пише папа Иоанъ VIII на Святополка, sicut Iohannn presbytero vestro, quem nobis misistis, referante didicimus, in recta fide dubitetis, menemus dilictionem vestram, ut sic teneatus, sic credatis, sicut sancta Romana ecclesia ab ipso apostolorum principe dtdicit, tenuit et usque ab finem saeculi tenebit, et atque per totum mundum quolidie sanctae fidei verba praodicationis semina mittit, et sicut antecessores nostros, sanctos videlicet sedis apostolicae paesules parentes vestros ab initio docuisse cognoscitis. Si autem aliquis vobis, vel episcopus vester, vel quilibet sacerdas, aliters admunciare aut praedicare presumpserit, zelo Dei accensi uno animo unaquae voluntate doctrinam falsam abicite, stantes et tenentes traditionem sediis apostolicae»[1]).

[1]) D-r Fr. Pastrnek. Dějiny slovanskych apostolu Cyrilla a Methoda v Praze, 1902 p. 254—255.

въ 879 г. е билъ въ Моравия, той щѣше да знае непосрѣдствено за просвѣтната дѣйность на св. Методия, съ когото е могълъ и лично да се запознае. Отъ съчиненията на Иоана Екзарха се знае тъкмо противното: той не се срѣщалъ никждѣ съ св. Методия, не го познава лично и за просвѣтната му дѣйность знае по разкази и слухове. Иоанъ Екзархъ, като говори за прѣвода на свещенитѣ книги и участието на св. Методия, казва: «Оны бо. ѫ. ты прѣложилъ бѣаше оуже Методии Ико же слышаахъ» или пъкъ: «азъ же, свидѣтелствува Зоанъ Екзархъ, «се слыша. мъногашкдъı. хотѣкъ окоусити оучителскаıа сказаниа, готока приложити, къ словѣньскь газыкъ»[1])

По чисто исторични съображения и споредъ твърденията на самия Иоана Екзархъ ний нѣмаме никакви основания да отъждествяваме нашия писатель съ Иоана пресвитера, изпратенъ отъ Святополка Моравский въ Римъ при папа Иоана VIII.

Рускиятъ ученъ пѫтешественникъ архимандритъ Порфирий Успенский прѣзъ първото си пѫтуване въ Синайския монастиръ въ 1845 година. съобщава много любопитенъ фактъ отъ историята на старо-българската духовна литература, който, на видъ, може би. се намира въ тѣсна връзсъ живота и литературната дѣйность на Иоана Екзарха. Архимандритъ Порфирий

[1]) Прологъ на Иоаоа Екзарха къмъ Богословието, стр 3 кол. I — II.

Успенский намѣрилъ приписка въ книгата Октоихъ, подарена на монастира отъ Георгия Логотета, въ която се говори за плодовитата литературна дѣйность по прѣвода на църковни книги отъ гръцки на български язикъ на нѣкой си старецъ монахъ по име Иоанъ, родомъ българинъ, подвижникъ въ лаврата на св. Атанасия въ св. Гора. Ето и самата приписка за литературнитѣ трудове на стареца Иоана. «Октоихъ конецъ съ Богомъ. Трѣды же и изложенїѧ прⷮподобнаго ѿца нашего Іоанна старца, прⷮложившаго изъ греческихъ въ Болгарскый нашъ языкъ. Сїѧ извракшѧ къ свѧтой горⷦ Ѳоистⷦкй и лаврⷦ Аѳанасїѧ: мⷦковїѧ й желанїемъ й благодатїѧ, сⷮго дⷭха прⷮложи й йсписа книгы нхъ

г

же имена здⷦ: тетраєѵлъ, праѯи, апостолъ, литⷮргїѧ, типикъ, псалтырь, Ѳеѡтокарь, минеа, агⷬристъ, богослова, лⷦствица, исаака, Варлаама, Дороѳеа, патерикъ, Антїохъ, и йна многа съчїнн и предаде Божественнымъ и сⷮымъ церквамъ Блъгарскѧ земѧ и ѕкрасн нхъ такоже нⷦкыими оуткарьми царскыми, и еще же миен и мнрстїи въси, елици бышѧ троудолюбїемъ симъ подражателе оукрасишасѧ дⷭховнⷦ како чада церковнаа свⷦтообразиа, й того ради кⷦчнаа памѧть Іѡаннѕ старцѕ, второмѕ творцѕ, паче же тезоименитѕ Іѡаннѕ, Іѡнфѕ, Ѳеѡфанѕ, Космⷦ, нхъ же молитвами насъ на пѕть покаанїа, й помилуй нь Боже, ако благъ й человеколюбецъ, молитвами пречистыа Богородицѧ й всⷦхъ свѧтыхъ амнь[1]).

[1]) Арх. Порфирій Успенскій Первое путешес-

Единъ рецензентъ, разглеждайки цитираното отъ насъ съчинение на Арх, Профирия Успенский, а главно приведения паметникъ за стареца Иоана възъ основа сходнитѣ имена задава си въпросъ: «защо пъкъ да не считаме стареца Иоана за Иоана Екзарха и да не повѣрваме, че Иоанъ Екзархъ е прѣкаралъ послѣднитѣ години отъ живота си въ лаврата на св. Атанасия[2]). Въ това любопитно свидѣтелство, безъ съмнѣние, се забѣлѣзва сѫщото сходство на имена, каквото имахме по-рано между Иоана Екзарха и Иоана Пресвитера Моравский. Независимо отъ това, за насъ остава неразрѣшенъ въпроса: можемъ ли и имаме ли основание да считаме светогорския старецъ Иоанъ, че е билъ сѫщия нашъ писатель Иоанъ Екзархъ. Защо да не днпуснемъ, че Иоанъ Екзархъ, уморенъ отъ литературната си дѣйность, пожелалъ да намѣри спокойствие и утѣха на стари години въ уединената и безмълвна св. Гора? Ако се допустне, че Иоанъ старецъ е сѫщия Иоанъ Екзархъ, то трѣба да приемемъ, че Иоанъ Екзархъ е могълъ да се занимава съ прѣводнически трудове отъ гръцки на български въ лаврата на св. Атанасия на св. Гора подиръ нѣколко десетки години отъ 963 го-

---

твіе въ Синайскій монастырь въ 1845 г. С. Петербургъ, 1855 г, стр 215 и въ «Извѣстія Императ. Академіи наукъ, т. V, стр 372.

[2]) Извѣст. Импер. Акад. Наукъ по отдѣл. русскаго языка и словесности, т. V, стр. 373.

дина нататъкъ, защото историята ни говори, че лаврата на св. Атанасия на св. Гора била основана по късно отъ 963 г. Около тази година за пръвъ пѫть се явява на св. Гора св. Атанасий. «Около това врѣме, (т. е. около 963 година), казва проф. Г. Илинский, се явилъ на св. Гора инокътъ Атанасий, когото историцитѣ наричатъ единодушно пръвъ законодатель и основатель на монашеската република»[1]). За да се заеме старецъ Иоанъ съ прѣводъ отъ гръцки на български на толкова многобройни книги, за които се бѣлѣжи въ приписа къмъ Октоиха, само по себе си се прѣдполага, че е сѫществувала и била добрѣ благоустроена лаврата на св. Атанасий, имало е при нея добрѣ наредена и организирана монашеска община и, най-послѣ, лаврата трѣбва да е била извѣстна въ България въобще и частно въ Прѣславъ, гдѣто е живѣлъ Иоанъ Екзархъ. Въ България, по много съображения, може да се твърди, че сѫ знаели за сѫществуването на лаврата на св. Атанасий не порано отъ XI вѣкъ. Врѣмето, прѣзъ което се опрѣдѣля да се занимава съ прѣводъ на св. Гора старецътъ Иоанъ, е било много по късно слѣдъ смъртьта на Иоана Екзарха. Значи, когато е прѣвеждалъ старецътъ Иоанъ на св. Гора, Иоанъ Екзархъ не е билъ

[1]) Г. Ильинскій. Значеніе Аѳона въ исторіи славянской письменности, въ спис. Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, ч. XVIII, 1908 г. стр. 4.

вече живъ, а е умрѣлъ много по-рано.

Нека прѣдоставимъ на историчнитѣ факти да говорятъ въ полза на истината. Появяването на св. Атанаси въ св. Гора се отнася, както казахме по горѣ, къмъ 963 година, а това врѣме е било въ България прѣзъ царуването на Симеоновия приемникъ царь Петъръ, който е царувалъ отъ 927 г. до 968 година. Чутовниятъ български писатель пресвитеръ Козма (прѣзъ X—XI в.) и съврѣменикъ на царь Петра въ една отъ бесѣдитѣ си противъ богомолитѣ говори за Иоана Екзарха, че е умрѣлъ отдавна и въ България прѣзъ това врѣме се запазила паметьта му и се носила високо славата му като знаменитъ писатель, примѣренъ пастиръ и бѣлѣжитъ проповѣдникъ: «Подражайте, казва пресвитеръ Козма на съврѣменницитѣ си, Иоана прозвитера новаго, егоже и отъ васъ самѣхъ мнози знаютъ, бывшаго пастуха и ексарха иже въ земли Болгарстѣй»[1]) Слѣдъ всичко казано до тукъ за насъ става ясно, че светогорскиятъ старецъ Иоанъ нѣма нищо общо съ Иоана Екзарха. Като прѣдоставяме на нашитѣ литератори и специалисти да изслѣдватъ кой е билъ старецъ Иоанъ, който толкова много се потрудилъ за българската литература и е принесълъ голѣми заслуги

[1]) Гл. Бесѣды Козмы пресвитера на богомиловъ въ спис. Православный собесѣдникъ за 1864 г., часть II, стр. 425.

на врѣмето си, прѣминаваме понататъкъ за живота на Иоана Екзарха.

Третии изслѣдователи на старобългарската литература сж склонни да отъждествятъ Иоана Екзарха, като писатель, съ другъ Иоанъ Пресвитеръ, който е прѣвелъ отъ гръцки на български езикъ житието на св. Антония Велики и Панкратия. Четвъртия учени, като признаватъ, че Иоанъ Пресвитеръ, прѣводача на поменатитѣ жития, е отдѣлно лице отъ Иоана Екзарха, отъждествяватъ послѣдния съ Охридския Архиепископъ Иоана, който въ славянскитѣ паметници се титулира еднакво съ Иоана Екзарха — «Иоанъ цѣрковенъ строитель въ Еългарската земѣ». Ученитѣ отъ тази група приематъ, че Иоанъ Пресвитеръ и Екзархъ е прѣвелъ житията на св. Антония и Панкратия по заповѣдь на Охридския Архиепископъ Иоана. Пръвъ е изказалъ подобно прѣдположение славистътъ П. И. Шафарикъ »Безименията прѣводачъ, казва Шафарикъ, на двѣтѣ жития: а) на Антония Великий, съставено отъ св. Атанасия и б) Панкратия, ученикъ на ап. Петра, говори въ заключението на своя трудъ въ единъ неотдавна намѣренъ въ Русия ржкописъ, — сборникъ, подъ числото 17 януарий: «не на свой же ѻумъ надѣющіисѧ, ни совою дерзновѣхомъ на дѣло сіе, толь велико сѵщее, но принѵждени ѿ строителѧ церковнаго Іоанна Болгарскіѧ земли». Отъ тукъ продължава П. И. Шафарикъ, се вижда, че той прѣвеждалъ по по-

ржка на Иоана Екзарха, слѣдовно, при царя Симеона. Съжаляваме, че той не ни открива името си[1]). Това мнѣние на Шафарика за понататъшнитѣ слависти се прѣобърнало постепенно въ традиция, а за нѣкои отъ тѣхъ е станало и убѣждение. Слѣдъ Шафарика въ сегашно врѣме се придържа о това мнѣние рускиятъ професоръ А. Соболевский. »Двѣтѣ жития — на Антония Великий и Панкратия Тавроменийский, казва А Соболевский, били прѣведени по поржка на Иоана Екзарха»[2]) Рускиятъ ученъ А. Поповъ, описвайки въ 1872 година ржкописа на житието на св. Антония, намѣренъ въ библиотеката на А. И. Хлудовъ, въ противовѣсъ на Шафарика, отъждествява Иоана Екзарха съ Иоана Презвитера, извѣстния прѣводачъ на поменатитѣ по-горѣ двѣ жития. «Шафарикъ въ изслѣдването си — «Разцвѣтъ славянской письменности» заключава, казва А. Поповъ, че прѣводътъ (на житието св. Антония и Панкратия) е извършенъ по поржка на Иоана Екзарха, слѣдователно при царя Симеона. Сега пъкъ, заключава А. Поповъ, отъ описанието на ржкописа се открива, че прѣводачътъ е билъ Пресвитеръ

---

[1]) П. И. Шафарикъ. Разцвѣтъ Слав. Письм. въ Булгаріи въ спис „Чтенія въ Импер. Общ. Исторіи и древностей. Москва 1848 г. № 7, стр. 52—53.

[2]) Проф. А. Соболевскій. Къ исторіи древнѣйшей церковно-славянской письменности — въ Сборникѣ статей, посв. Ф. Ѳ. Фортунатову, Варшава, 1902 год., стр. 109.

Иоанъ. Че архиепископътъ Иоанъ се нарича «патриархомъ бугарсцѣй земли» е писано по погрѣшка вмѣсто »Екзархомъ»[1]). Сѫществува, най-послѣ, мнѣние, споредъ което тамъ, гдѣто се срѣща въ славянскитѣ ржкописи »Иоанъ пресвитеръ» може да има връзка съ Иоана Екзарха, може въ сѫщото врѣме да се мисли, че указва на други лица. О такъво мнѣние се придържа рускиятъ проф. Е. В. Пѣтуховъ. »Въ сѫщия »Тържественикъ», казва Е. В. Петуховъ, отъ библиотеката на Хлудова № 195, гдѣто се намира съчинението, което го печатимъ, намира се и прѣвода на житието на Св. Антония, написано отъ Атанасия Александрийски; за авторъ на този прѣводъ се означава »Іоанна недостойнаго пресвитера», А. Н. Поповъ съ голѣма вѣроятность счита, че той е Иоанъ Екзархъ; сѫщото име «Иоанъ Презвитеръ» ту съ прибавка »Екзархъ Еългарский», ту безъ такава прибавка се срѣща въ поученията на «Възнесение» и «Прѣображение», които се признаватъ въ нашата научна литература, че принадлежатъ на Иоана Българский Екзархъ. Въ всѣки случай, литературниятъ «псевдонимъ», който се изразявалъ въ славянската ржкописна литература въ славянския югъ и въ Русия съ името «Презвитеръ Иоанъ», съдържалъ въ себе си и въ съзна-

---

[1]) А. Поповъ Описаніе русскихъ и каталогъ книгъ церковней печати библ. А. И. Хлудова, Москва, 1872 г. стр. 324.

нието на читателитѣ и името на знаменития Български Екзархъ, макаръ, отъ друга страна, съ това име се съединявали, несъмнѣно, и други литературни прѣдставления, които нѣматъ нищо общо съ личностьта на българския иерархъ»[1]).

Приведохме всичкитѣ почти мнѣния на ученитѣ за личностьта на Иоана Екзарха и неговото възможно участие направо, или посрѣдствено въ прѣвода на житията на св. Антония и Панкратия. И слѣдъ всичко това въпросътъ остава пакъ неразрѣшенъ. Пита се, кое отъ изказанитѣ мнѣния трѣбва да се признае за истинно? за освѣтление на въпроса ще си позволимъ да направимъ малка исторична справка. Отъ послѣднята ще се види, че Иоанъ Екзархъ не е билъ нито прѣводачъ на житията на св. Антония и Панкратия, нито пъкъ онова лице, по чиято поржка тѣ били прѣведени.

Иоанъ, Охридский архиепископъ, по поржката на когото Иоанъ Пресвитеръ е прѣвелъ житията на св. Антония и Панкратия Тавроменийский, по свидѣтелството на историята, е живѣлъ много по късно отъ Иоана Екзарха — въ XI столѣтие и билъ назначенъ за архиепископъ на Охридския прѣсталъ отъ византийския императоръ Василия Българоубийца слѣдъ като било под-

[1]) Проф. Е. В. Пѣтуховъ. Къ литературной дѣятельности Іоанна Экзарха Болгарскаго въ сп. «Извѣстія Отдѣл. рускаго языка и словесности Имп. Акад. Наукъ, 1904 г., т. IX, кн. IV, стр. 142—143.

чинено българското царство подъ Византия въ 1019 г. Назначаването на Иоана за охридски архиепископъ е станало подиръ сваляне отъ прѣстола на българския патриархъ Давида (1015 — 1019 г.): «Патриархъ Давидъ, споредъ думитѣ на историка Д-ръ К. Иречекъ, билъ сваленъ. . . . На негово мѣсто билъ назначенъ за самостоенъ архиепископъ на българитѣ съ сѣдалище въ гр. Охридъ Иоанъ, егуменъ отъ Дебъръ»[1]) Сжщото нѣщо се говори за архиепископа Иоана и въ каталога на Дюканжа: »Иоанъ (който сжщо такаималъ сѣдалището си въ Охридъ), билъ отъ Деврa (Дебъръ), аноандинска область, изъ между егуменитѣ на тамошния монастиръ св. Богородица»[2]).

Прѣводачътъ Иоанъ Пресвитеръ въ прѣдисловието си къмъ житието на св. Антония самъ свидѣтелствува, че той прѣвелъ това житие не по принуждение отъ Иоана Екзарха, а отъ Архіепископа Иоана. Ето и неговитѣ думи. «Сѣ же ѧзъ грѣшный Ѳѡнасїѧ великагѡ творенїе о житїи сѵ̑таго ѻ̑ца нашегѡ Ѧнтѡ́нїѧ кончакъшаго чтѡ́ повелѣвшю мѣ послушающимъ и чтѵ́щимъ житїе сѣ. Прошенїе просѧ ѻ̑ сѵ́хъ ѧще кѡудетъ рѣчь зазорна и нестройна положили прелагающе словеса сїѧ. Не ко ѣсмы извѣстно развѣкли ѣллинскїѧ рѣчи невѣдобыстко, еже словеса ѵ̑хъ на сло-

[1]) Д-ръ К. Иречекъ. Исторія Болгаръ Одесса, 1874, стр 264

[2]) Е Голубинскій. Очеркъ исторій Прав. Церк. стр. 40

кѣнискаго ѧзыка словеса прелагати, ѧко не ключима ѥстъ сѧ. Но на разѣмъ смотрѧще полагахомъ. Не на свой же разѣмъ надѣющеѥсѧ, ни сокою дерзѣхомъ на дѣло сіе толь велико суще но принѣждены быхомъ ѿ строителѧ церкѹ́наго Ѩѡа́нна господина нашегѡ а҆рхіепископа кольга́рскіѧ земли... не точію же Ѧнтоніѧ, но и̑ пречѣднагѡ Петрока ѹ҃ченика Панкратіѧ[1]). Отъ приведенитѣ думи се вижда, че Иоанъ Пресвитеръ, прѣводачътъ на житиетата на св. Антоная и Панкратия, билъ съврѣменникъ на Охридския архиепископъ Иоана, по заповѣдьта и принужденията на когото и ги прѣвелъ. Не трѣба да се считатъ въ случая за погрѣшно написани въ горния памятникъ, думитѣ: «Ѩа́нна господина нашего а҆рхіепи́скопа кольга́рскіѧ земли. вмѣсто «Ѩа́нна е҆ѯа́рха» както е склоненъ да мисли А. Поповъ, защото сѫщия надписъ на титула на Охридския архиепископъ е запазенъ и въ други ржкописи (гл. свѣдѣнія о слав. рукоп. св. Тр. Серг. Лавры, вып. I, 1887 г., стр. 35).

Ако съпоставимъ Иоана Екзарха Български хронологически съ Иоана Пресвитера, прѣводача на житията на св. Анто, ния и Панкратія, отъ една страна и съ Охридския Архиепископъ Иоана, отъ друга, ний виждаме, че Иоанъ Екзархъ нѣма нищо общо по врѣме ни съ прѣводача на житията, ни съ Охридския Архиепископъ. Иоанъ

[1]) Описаніе рукоп. Словецкаго монастыря, наход. въ библ. казан. Дух. Академіи. Казань 1881 год. часть, I. стр. 337, № 843.

Пресвитеръ и Иоанъ, Архиепископъ Охридский, сж живѣли почти цѣло столѣтие покъсно отъ Иоана Екзарха. Отъ тукъ става ясно само по себе си, че Иоанъ Екзархъ не е могълъ да поржча единъ вѣкъ слѣдъ смьртьта си на Иоана Пресвитера да прѣведе житията на св. Антония и Панкратія. Да се отъждествява Иоанъ Екзархъ, както правятъ нѣкои учени, съ Иоана Пресвитера и Иоана, Охридския Архиепископъ, значи да се игнорираатъ всѣкакви данни отъ историята, хронологията и научната критика. Фактътъ, че Иоанъ Екзархъ живѣлъ порано отъ Иоана Пресвитера и Иоана Охр. Архиеп. е засвидѣтелствуванъ отъ двама бѣлѣжити Историци — Д-ръ К. Иречекъ и проф. Е. Гулобинский. Първиятъ историкъ казва: «Отъ завършенитѣ тогава въ тази страна (въ Македония) прѣводи до сега е извѣстенъ само единъ. Пресвитеръ Иоанъ прѣвелъ по поржка на Охридския архиепископъ Иоана (1019 г.) житието на Антонія Великий, съставено отъ Атанасия и житието на св. Панкратия.[1]) Проф. Е. Гулобинский свидѣтелствува, че подъ «строителя церковнаго Иоана» трѣба да се разбира Охридскиятъ архиепископъ, поставенъ въ 1019 година. »Житието на Антония Великий, казва Е. Гулобинский, написано отъ Атанасия Александриский, въ края на което на л. 309 оп. прѣвдачътъ, като не именува

[1]) Д-ръ К. Иречекъ. Исторія Българъ, стр. 557.

себе си, говори, че това житие, а така сѫщо житието на Петровия ученикъ, Панкратия, били прѣведени на славянски язикъ по поржка на «строителя церковнаго Иоана, господина архиепископа болгарския земли, яко не сущимъ преложенымъ николиже прѣдъ нами». Подъ Архиепископа Иоана, вѣроятно, трѣ9а да се разбира Иоанъ, поставенъ Въ 1019 год.»[1]).

Отъ всичко казаво слѣдва да се заключи, че мнѣнията на П. И. Шафарика и А. Соболевский, които отъждествяватъ Иоана Български Екзархъ съ Охридския Архиепископъ Иоана, нѣматъ никакво основание нито въ историята, нито въ хронологията, нито пъкъ въ самитѣ паметници, т. е. въ житиетата. Неоснователенъ е тъй сѫщо опита на А. Н. Попова и проф. Е. В. Пѣтухова да се отъждествява Иоанъ Екзархъ съ прѣводача на житията на св. Антония и Панкратия — съ извѣстния вече намъ Иоана Пресвитера. Досѣжно врѣмето, когато сѫ били прѣведени тѣзи жития на старобългарски езикъ, трѣбва да се признае, че тѣхния прѣводъ билъ извършенъ отъ Иоана Пресвитера въ първата половина на XI вѣкъ. «Житието на Антонія Велики, съчинено отъ Атанасия Александрийски, е прѣведено въ Еългария по заповѣдьта на Българския Архиепископъ Иоана

---

[1]) Професоръ Е. Гулобинскій. Очеркъ Православ Църквей, стр. 708 — 709.

въ тридесетьта година отъ XI столѣтие»[1]).

Иоанъ Екзархъ. като съврѣменикъ на св. Климента Охридски, нѣма съмнѣние, билъ лично запознатъ съ него. Св. Климентъ, както е извѣстно, въ врѣмето на Иоана Екзарха два пѫти е посѣтилъ гр. Прѣславъ — въ 893 год., когато билъ ржкоположенъ, по желанието на Симеона, за епископъ Велички и прѣдъ смъртьта си. Ние нищо не знаемъ за отношенията на Иоана Екзарха и св. Климента Охридскй нито И. Екзархъ спомва нѣкждѣ въ съчиненията си за св. Климента, нито пъкъ св. Климентъ говори нѣйдѣ за Иоана Екзарха. Историята не е запазила нищо за взаимнитѣ отношения на тѣзи двама бѣлѣжити съврѣменици. Нѣма съмнѣние, че и Иоанъ Екзархъ и св. Климентъ Охридски, въодушевлявайки се да служатъ на една и сѫща идея — на българската просвѣта въ златния вѣкъ, се намирали въ най-добри отношения. Нищо не свързва и не сближава хората въ разни врѣмена тъй тѣсно и близко едни къмъ други, както единството на мисъльта и идеята, на която тѣ служатъ. Съ сѫщитѣ тѣсни духовни връвки били свързани св. Климентъ и Иоанъ Екзархъ на врѣмето си. Иоанъ Екзархъ се е виждалъ и билъ запознатъ лично и съ св. Наумъ

[1]) Журналы засѣданій совѣта С.-Петербургской Духов. Акад. за 1897/98 учеб. годъ. С. П. Б., 1899, стр. 440

Охридски, който билъ задържанъ отъ св. Бориса въ Прѣславъ съ прѣдназначение да просвѣщава Мизия (сѣверна България) до 893 година. До сега бѣ прието да се мисли, че св. Борисъ изпратилъ св. Климента Охридски въ западния край отъ владѣнията си въ областьта Кутмичевица[1]) заедно съ св. Наума. По новитѣ обаче разкрития на старо-българскитѣ паметници показватъ, че св. Климентъ е заминалъ за Кутмичевица вѣроятно въ 886 година, а св. Наумъ Охридский билъ задържанъ отъ св. Бориса за областьта Мизия. За пояснение на въпроса ще си позволимъ да кажемъ нѣколко думи за св. Климента и св. Наума, като съврѣменици на Иоана Екзарха. Случайно ни попадна на ржка печатна служба на гръцки езикъ за св. Наума Охридски, прѣдшествувана отъ кратко житие на светеца. Службата е озаглавена на гръцки: «Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναούμ τοῦ Θαυματούργου». Не се знае точно кога е напечатана службата, защото е изгубенъ заглавниятъ листъ, тя се пази въ българската черква въ с. Сетома, Костурска епархия. Въ краткото житие се говори, че св. Климентъ Охридски, като взималъ съ себе си св. Наума, равенъ нему по учение и дѣла, пжтували

[1]) Областьта Кутмичевица започвала отъ р. Вардаръ, въ нея влизалъ гр. Скопие до Акрокеравскитѣ гори, въ Кутмичевица влизали Костурскта и Воденската области (гл. С Н. Палаузовъ. Вѣкъ Болгарскаго царя Симеона, С. П. Б. 1852, стр. 31).

отъ мѣсто на мѣсто, проповѣдвали учение и за благочестието и съ проповѣдитѣ си просвѣтили разни градове и епархии: Διάμπολιν, Мизия, Панония, страната на Триваллитѣ до Илирия: Τότε λοιπόν, четемъ въ житието, ἄλλος μέν τῶν Ἁγίων ἄλλο τι μέρος ἀποστολικῶς κατέλαβεν Ὁ δὲ θεῖος Κλήμης παραλάβων τὸν θαυμάσιον Ναούμ τόν ὅμοιον κατὰ τε τούς λόγους καὶ τοὺς τρόπους διέβαινε μετ' αὐτοῦ ἀπὸ τόπον εἰς τὸπον καὶ ἔσπειρον τόν λόγον τῆς εὐσεβειας καὶ κατεφώτιζον διὰ τοῦ κηρύγματος διαφόρος πόλεις καὶ επαρχίας, τήν Διάμπολιν μάλιστα, τὴν Μυσίαν, τὴν Πανονίαν, ταύς Τριβαλοὺς, μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ (стр. 6). Триволитѣ, за които става рѣчь въ житието на св. Наума, сж насѣлявали първоначално мѣстата въ България, разположени между рѣкитѣ Искъръ и Дринъ. Въ службата се възхвалява св. Наумъ Охридски, че той е привелъ къмъ Бога жителитѣ на Мизия съ проповѣдь и чудеса «προσαγαγών τῷ Κυρίῳ σου, κόσμον Μυσίας, καὶ τῶ κηρύγματι καὶ τοὺς θαύμασι» (стр. 7); въ Мизия св. Наумъ Охридский е проповѣдвалъ истината (христова) — εν Μυσία ἐκήραξας τὴν ἀληθῆ (стр. 8), за Мизия св. Наумъ билъ свѣтилникъ за просвѣта съ учението си. — » Μυσίας εἰς γῆν ἤστραψε τὸ φεγγος τῆς διδασκαλίας σοῦ (стр. 12) или» καὶ γέγονας φωστὴρ της τῶν Μυσων πανηγγίας» (стр. 31). Нѣма съмнѣние, че неизвѣстният авторъ на службата на св. Наума, който билъ сжщеврѣменно и неговъ съврѣменникъ, като отправя горнитѣ похвали, разбира първия периодъ отъ просвѣтната дѣйность на св.

Наума въ Мизия. Този периодъ, както ще видимъ, обгръща живота на св. Наума отъ прѣселяването на ученицитѣ на св. Кирила и Методия отъ Моравия въ България, т. е. отъ 885 г. до 893 година. Осъмъ години наредъ св. Наумъ Охридский е просвѣщавалъ Мизия. Отъ друго едно житие на св. Наума Охридский, съставено отъ Климентовъ ученикъ въ IX и X вѣкъ и западно въ Зографския прологъ отъ XV в. въ св. Гора, подъ № 47, се опрѣдѣля точно, че св. Наумъ билъ изпратенъ за помощникъ на св. Климента, когато послѣдниятъ билъ ржкоположенъ за епископъ съ титула Величкий въ царуването на Симеона, или, прѣсмѣтнато точно споредъ хронографическитѣ бѣлѣжки на това житие, въ 893 год., Въ Зографския Прологъ № 47 подъ 23 декември четемъ: «Мѣца декемвріа, кї паметь преподобнаго ѻ҃ца нашего Наѹма:

И се же братїе да не ѣстанетъ кѹзь памети, братъ сего клаженнаго Климента и сподругъ и сострастникъ. Съ нимже и пострада многыи кѣды и страсти ѿ ересетигъ, Наѹмъ презкутеръ скї негда поставше епископа Клїмента. тъжде благовѣрнїи царь Сїмеонъ пѹсти Наѹма подроуга немоу въ нїего мѣсто на ѹчителство. и прѣкы къ оучителствѣ, з. мѣт. прости сѧ оучителства. и шдь къ монастирѣ пожи, ѣ. мѣть

Й на кончйноу своѭ прíетъ чрнѣ-
чьскíй ѡбразъ. тáко пóчи ѡ гй,
со мирѡ месеца декевріа. кг'. и сѐ
же да є вѣдомо. прѣжде ѕ' лѣтъ
почи Наѳѹмъ презвутеръ спископа
Климента»[1]).

Годината, въ която пристигналъ св. Наумъ заедно съ Климента въ Кутмичевица може да се опрѣдѣли точно споредъ приведеното по горѣ житие. Въ житието се говори, че св. Наумъ. е починалъ шесть години порано отъ св. Климента. Св. Климентъ е умрѣлъ, както се знае, на 27 юлий 916 година. Отъ 916, като извадимъ 6 години, намираме, че св. Наумъ е умрѣлъ въ 910 г. на 23 декемврий. Десеть години, споредъ сжщото житие, прѣдъ смъртьта си св. Наумъ е проживѣлъ въ монастиръ, отъ отъ тукъ слѣдва, че св. Наумъ е постжпилъ въ монастиръ въ 900 год. Отъ като пристигналъ св. Наумъ съ Климента въ Кутмичевица до постжпването му въ монастиръ седемъ години е билъ учитель. Ако извадимъ седемьтѣ години на учителствуването му отъ 900 година ще получимъ 893 година. Въ тази година св. Наумъ потеглилъ съ Климента Охридский за областьта Кутмичевица, до тази дата св. Наумъ е просвѣщавалъ Мизия.

1) Проф. Иор. Ивановъ Български старини изъ Македония, Софиа. 1908 г., стр 22. Гласник. Српскаго ученаго друштва. У Београду 1885 кн. 63 стр. 1—2.

Не се знае точно кога Иоанъ Екзархъ е започналъ своята писателска и литературна дѣйностя. Отъ живота му се знае само това, по лично негово свидѣтелство, че той, като слушалъ за подвизитѣ, просвѣтната дѣйность и литературнитѣ трудове на първитѣ славяно-български просвѣтители — Св. Кирила и Методия, въодушевявалъ се отъ усърдието на двамата братя и дълго се колебалъ дали да подражава или не на тѣхния примѣръ, защото се чувствувалъ недостатъчно подготвенъ за такъво велико дѣло: «ꙗкоже сѧ҆ꙋшаахъ, казва Иоанъ Екзархъ за себе си, оу҆моахъ сѧ помꙑшлꙗ҆. ѣда въ него мѣста хощоу потрꙋдивсѧ. на оу҆спѣхъ чади преложити въ свои ꙗзꙑкъ. Сѫказанна оу҆чителꙗ҆ска ѣда коудоутъ имъ на сказоу. вѣдѣ ко своего ѕма тоупость и гроукость. И плътьноую немощь и лѣность. Се вьсе погонивъ шстахъ сѧ сего»[1]) Въ колебанието на Иоана Екзарха ний виждаме, отъ една страна, призвание да бѫде писатель и прѣводачъ, а отъ друга, свойствена на мнозина отъ писателитѣ авторска нерѣшителность да направи първа стѫпка. Колебанията и авторската нерѣшителность у Иоана Екзарха се дължатъ главно на двѣ причини: 1) на врѣмето, въ което той се намиралъ и 2) на неувѣреностьта му дали ще може да задоволи читаещата публика съ съчиненията си. Пър-

1) Прологъ Іоанна Экзарха къ Богословію св. Іоанна Дамаскина, стр. 4 кол. II — стр. 5 кол. I.

вата причина ни дава право да мислимъ, че обстоятелството, въ които билъ поставенъ Иоанъ Екзархъ, не сѫ благоприятствували за да се яви на литературно поприще може да се прѣдполага, че той не намиралъ живо съчувствие, насърдчение и поддържка у лицата, които сѫ стоѣли на чело на българската държава. Това до нѣкѫдѣ указва на врѣмето отъ нашата История, за което говори Иоанъ Екзархъ. Такъво врѣме на пълна незаинтересованость отъ духовна просвѣта въ България била епохата, прѣзъ която царувалъ приемника на св. Бориса Владимиръ (884 — 888 г.) Владимиръ, по стария синъ на св. Бориса, по думитѣ на историка Д-ръ К. Иречека, билъ «человѣкъ безнравственъ и подхвърлялъ на поголѣмъ опастность току започнатото (просвѣтително) дѣло съ дивитѣ си страсти»[1]). Владимиръ както е извѣстно, по убѣждение язичникъ, направилъ послѣденъ опитъ да възтържествува въ България язичеството надъ християнството. Опитътъ му излѣзълъ несполучливъ. За тази дързость той билъ сваленъ отъ прѣстола и ослѣпенъ отъ св. Бориса. На мѣстото на Владимира св. Борисъ поставилъ на чело на българската държава Симеона (888 г.). Историчнитѣ събития ни даватъ право съ още по-голѣма вѣроятность да отнасяме колебанията на Иоана Екзарха къмъ това размирно врѣме

1) Д-ръ. К. Иречекъ. История Болгаръ, стр 196

отъ нашата история. До нѣкждѣ това наше прѣдположоние се оправдава и отъ Иоана Екзарха, а най-вече отъ думитѣ му, които сж намѣрили мѣсто въ бѣлѣжития «Прологъ» и указватъ чѐ настжпило по-благоприятно врѣме за литературна и просвѣтна дѣйность. «Миноукъшоу же нѣколикоу лѣтъ, казва Иоанъ Екзархъ, чьстьнъиии чл҃къ Дѹкъ. Чрьноризьць прилеже мънѣ. Дохожьшоу мї на присѣщение его. Вѣлѣ ми и моля преложити оучителскыа съказаниа»[1]). Думитѣ на Иоана Екзарха: «миноукъшоу же нѣколикоу лѣтъ» не указватъ точно кога започналъ той литерарурната си дѣйность. Тѣ могатъ да се разбиратъ въ двуякъ слисълъ: 1) литературната си дѣйность той започналъ нѣколко години покъсно отъ като узналъ за просвѣтната дѣйность на св. Кирила и Методия въ Моравия и Панония — слѣдъ като дошли ученицитѣ на св братя въ България въ края на царуването на св. Бориса и 2) като изминали нѣколко години отъ първата му нерѣшителность да пристжпи къмъ литературни занятия. Ако разбираме думитѣ на Иоана Екзарха «миноукъшоу же нѣколикоу лѣтъ» въ първия смисълъ. ний можемъ да ги перефразираме въ слѣдния видъ. Като се изминали нѣколко години отъ като узналъ Иоанъ Екзархъ отъ достовѣренъ източникъ за подвизитѣ на св. Кирила и Методия по славянската просвѣта въ Моравия и Пано-

1) Прологъ, стр. 5 кол I — II.

ния той, по просбата на Черноризеца Дукса, започналъ да прѣвежда Богословието на св. Иоана Дамаскина и съ тоя прѣводъ поставилъ начало на литературната си дѣйность. Иоанъ Екзархъ е могълъ да узнае нѣщо достовѣрно за св. Кирила и Методия отъ ученицитѣ имъ, които сж дошли въ България въ 885 година. Нѣколко години подиръ 885 г. Иоанъ Екзархъ започналъ литературната си дѣйность. Ако ли пъкъ думитѣ на Иоана Екзарха: «**миноуѫшоу же нѣколикоу лѣтъ**» разбираме въ втория смисълъ, тѣ означаватъ слѣдното. Нѣколко години отъ първата му нерѣшителность да се заеме съ литературни занятия, било по нѣкакви лични, или врѣменни обстоятелства, политичнитѣ условия въ България, които сж прѣчили за народната просвѣта, били прѣмахнати съ свалянето отъ прѣстола на Владимира. Съ възкачването на Симеона за България сж настжпили най-благоприятни условия, които сж помагали много за процъвтяването на българската писменность. Писателитѣ били лично насърдчавани отъ Симеона. Симеонъ е взелъ подъ своя мощна защита просвѣщението и не е скжпѣлъ нито трудъ нито жертви за неговия напрѣдъкъ. Самъ Симеонъ е стоялъ на чело между писателитѣ, които сж съставяли въ негово врѣме знаменитата прѣславска школа. Черноризецъ Дуксъ, ползувайки се отъ добритѣ условия, молилъ Иоана Екзарха, съ когото билъ лично запознатъ, да се за-

еме съ прѣводъ отъ гръцки на български езикъ на Богословието отъ св. Иоана Дамаскина. Ако се сѫди по контекста на рѣчьта на Иоана Екзарха въ «Пролога» и помного други исторични съображения трѣба да признаемъ, че е по точно да се разбиратъ думитѣ: «миноувѣшоу же нѣколикоу лѣтъ» въ втория имъ смисълъ. По такъвъ начинъ Иоанъ Екзархъ започналъ литературната си дѣйность въ първитѣ години отъ царуването на Симеона. Не се знае обаче точно въ коя година. Може би, историята, съ течение на врѣмето, ще ни открие и тази неизвѣстность.

Иоанъ Екзархъ, като писатель, както имахме случай да видимъ, се вдъхновявалъ въ трудното поприще главно отъ примѣра и просвѣтителната дѣйность на св. Кирила и Методия, които сѫ служили, както за него тъй и за всички старо-български писатели, като пѫтеводни звѣзди. Отъ Пролога, съставенъ отъ Иоана Екзарха, къмъ прѣвода на Богословието на св. Иоана Дамаскина виждаме, че нашиятъ писатель прѣдимно билъ прѣданъ и служилъ на нравственния дългъ. Иоанъ Екзархъ чистосърдечно изповѣдва, че се боилъ да не би по небрѣжность и лѣность да закопа безслѣдно таланта си въ земята по примѣра на лѣнивия рабъ въ евангелската притча за талантитѣ и да чуе справедливия Господенъ приговоръ къмъ лѣниятъ рабъ. Иоанъ Екзархъ съ трудъ, търпѣние и постоянство

е прѣпобѣждавалъ трудноститѣ, които му се изпрѣчвали било въ прѣводъ на съчинения отъ гръцки езикъ на старо-български, било пъкъ въ самостойни произведения. Съ прѣвода на Богословието на св. Иоана Дамаскина Иоанъ Екзархъ е прѣдставилъ на съврѣмениците си ржководство по вѣрата, въ Шестоднева, като компилативенъ трудъ, той е съставилъ изященъ и художественъ букетъ, който винаги ще краси старо-българската литература, съ проповѣдитѣ си. Иоанъ Екзархъ е послужилъ на съврѣмениците въ царуването на Симеона пѫтя, по който трѣбва да слѣдватъ, и лъжовнитѣ учения, които трѣбва да избѣгватъ въ живота.

Като опрѣдѣлихме приблизително кога започналъ Иоанъ Екзархъ литературната си дѣйность, понататъкъ остава за насъ да разрѣшимъ другъ въпросъ, тѣсно свързанъ съ живота и литературната дѣйность на нашия авторъ, кого трѣбва да разбираме подъ Черноризеца Дуксъ, за когото спомва Иоанъ Екзархъ и е произвелъ съ своитѣ молби и наставления прѣвратъ въ живота му? Името Черноризецъ Дуксъ[1]) е свързано въ нашата

1) Името «Дуксъ» означава и административно лице въ разни агиографи. «Дуксъ», като административно лице се срѣща въ житието на св. 40 севастийски мѫченици. На дуксоветѣ били подчинени воеводитѣ, безъ знанието на «Дукса», нѣмали

история съ двѣ важни събития отъ духовната ни литература: а) Черноризецъ Дуксъ убѣдилъ Иоана Екзарха да се заеме съ прѣводъ, б) Черноризецъ Дуксъ въ 907 г. прѣписалъ прѣведенитѣ слова отъ българския писателъ Епископа Константина, съставени отъ св. Атанасия противъ Ариянитѣ, въ монастира, основанъ отъ царя Симеона при устието на р. Тича. За това ний четемъ въ единъ старъ славянски паметникъ слѣдното: «Написа же и т. е. словата на Св. Атанасия противъ Ариянитѣ) Тоудоръ Черноризецъ

право да взиматъ никакви сждебни рѣшения по углавни дѣла. Въ житието на 40 мжченици се казва че воеводата на гр. Севастия очаквалъ да пристигне «Дукса» за да се рѣши сждбата на мжченицитѣ: »жъдѣаше во и доуѕова пришествїа . . . . . приде доуѕъ ѿ Кесарїа. И пришедъ въ Севастии въ ѝ дечь съ воєвода повелѣ привести стѣѣ (Супрал. Рукоп. печат. изд., стр. 72)». Дуксъ административно се явява като пълномощно и довѣрено лице на императора (римски, византийски и др) по административната часть, присждитѣ на «Дукса» били сжщеврѣменно и рѣшения безапелационни на висшата сждебна инстанция (ibid, стр. 73). Твърдѣ е възможно по аналогия съ горното да се допустне, че и нашиятъ писатель Тодоръ, прѣди да стане черноризецъ (прѣди да постжпи въ монашески чинъ) е изпълнявалъ службата «Дуксъ» при българския владѣтель, вѣроятно при св. Бориса.

доѯов. тѣмѫ жде кнземѫ повелѣѫ. На ѕстїи тысѧ вѧкто ѕчне индїкта їд подеже стаа златаа церкы новаа сѫтворена ѣ тѣмжде кнземѫ»[2]) Относно личността на Черноризеца Дукса до насъ не сѫ запазени никакви свѣдѣния въ историята. Отсѫтствието на точни данни за живота на Черноризеца Дукса е дало поводъ на ученитѣ да разногласятъ за лицето. Рускиятъ ученъ Архим. Антоний е склоненъ да вижда въ лицето на Черноризеца Дукса св. Бориса, който се оттеглилъ на стари години въ монастиръ: «Тодоръ Дуксъ. казва Архиман. Антоний, по общеприетото мнѣние, трѣбва да се разбира Борисъ, който се оттеглилъ отъ работа за монашески подвизи»[3]). Други изслѣдвачи на старо-българската литература като Шафарикъ, Д-ръ Вондракъ и Г. Баласчевъ виждатъ въ лицето на Тодора Дукса отдѣленъ писатель, отъ когото не сѫ достигнали до наше врѣме никакви негови произведения.

Не може да се мисли, че Тодоръ Дуксъ, за когото спомва Иоанъ Екзархъ, е сѫщия св. Борисъ. Послѣдниятъ, само по себеси се разбира, поради голѣмата страстъ (той е билъ въ това врѣме приблизирелно на 90 години) не е могълъ да прѣписва словата

---

2) А. Горскій и К. Невоструевъ. Опис. слав. рукоп. Моск. Синод. библиот. отд. II, ч. II, М. 1859 г. стр. 33.

3) Архим. Антоній. Константинъ Епископъ Болгарскій и его учительное Евангеліе, Казань, 1885 год. стр 4.

на св. Атанасия противъ ариянитѣ, както направилъ това Черноризецъ Тодоръ Дуксъ въ 907 год. По новитѣ открития изъ областьта на старо-българскитѣ писмени паметници изясняватъ ни отчасти личностьта на Черноризеца Тодора Дукса. Въ края на Чивидалското Евангелие на латински езикъ се намира приписка, която се отнася тъкмо къмъ врѣмето на Черноризеца Тодора Дукса — къмъ IX и X столѣтие. Тамъ четемъ: „Hic sunt nomina de Bulgaria imprimus rex illorum Michael et frater eius Dox" [1]). Твърдѣ е възможно, щото западниятъ авторъ на поменатата приписка, като не знаѣлъ точно името на Борисовия братъ, се задоволява само съ названието Дуксъ, съ което той, може би, билъ по́извѣстенъ. Намъ се струва, че е по́вѣроятно да се счита Черноризецъ Тодоръ Дуксъ за братъ на св. Бориса, отколкото да се мисли, че той е билъ самия св. Борисъ. Черноризецъ Тодоръ Дуксъ, по примѣра на по-стария си братъ св. Бориса, се отдалечилъ въ монастиръ и заедно съ монашескитѣ си подвизи е станалъ ревностенъ ратникъ на просвѣтата въ България. Отъ друга страна, Черноризецъ Тодоръ Дуксъ, намирайки се въ близки роднински връзки съ царствуващия тогава Симеона, се ползувалъ съ голѣма почитъ и уважение

1) D-r V. Vonbrák. O mluve Iana Exarcha Bulgarského, 1896, p. 1 — Баласчевъ Климентъ Епископъ Словенски. София 1898 г. стр. XX, заб. 1.

между българскитѣ писатели. Както вижданме отъ живота на Иоана Екзарха, Черноризецъ Тодоръ Дуксъ едни писатели поканвалъ да се заематъ съ прѣводъ отъ гръцки на български, като имъ опрѣдѣлялъ кои съчинения да прѣвеждатъ, други писатели е насърдчавалъ съ своя примѣръ и трудолюбие и, най-послѣ, самъ е прѣписвалъ съчинения съ цѣль да станатъ достѫпни на пóширокъ кржгъ отъ читатели. Може би, Тодоръ Дуксъ е оставилъ и свои съчинения, но врѣмето не ги е запазило до насъ. Въобще, за Тодора Дукса, като малко извѣстна личность, въ старата българска литература, който е принесълъ голѣми услуги на врѣмето си, можемъ да заключимъ съ думитѣ на Шафарика. споредъ когото Черноризецъ Тодоръ Дуксъ, произходящъ отъ княжески родъ е «билъ пламененъ любитель и сътрудникъ на славянската писменность, той е убѣдилъ съ настоянията си Иоана Ехзарха да се заеме съ прѣводъ и съчиняване на книги. Наистина, продължава Шафарикъ, азъ не зная собствени съчинения на Тодора Дукса и не съмъ въ състояние да ги укажа, но това което сега за сега е тъмно и съмнително, ще стане ясно и несъмнѣно, затова е желателно, щото ученитѣ да обърнатъ внимание на имената на подобни бѣлѣжити и учени мѫже»[1]).

---

1) Шафарикъ Разцвѣтъ Слав письм. стр. 53.

Иоанъ Екзархъ за пръвъ пѫть се запозналъ близко съ Черноризеца Тодора Дукса когато билъ още въ свещенически санъ. На това указватъ думитѣ на Тодора Дукса, отправени къмъ Иоана Екзарха, че свещеническото служение съставлява неотдѣлима часть отъ просвѣтната дѣйность на българскитѣ пастири — за това се посвещаватъ: »попоки, казва Черноризецъ Тодоръ Дуксъ, като се обръща къмъ Иоана Екзарха, чѣто єстъ нино дѣло разкѣ оученьѥ. Да ельма же єси слоужьбоу тоу приялъ»[2]). Вѣроятно Иоанъ Екзархъ чрѣзъ Черноризеца Тодора Дукса е станалъ близъкъ на Симеона и се ползувалъ както съ достѫпъ въ царскитѣ дворци въ гр. Прѣславъ, тъй сѫщо и съ благоволението и милостьта на царя. Раскошътъ и великолѣпието на Симеоновитѣ дворци, величието и славата на българския царь, облѣченъ въ богати одежди украсени съ злато и драгоцѣни камъне, произвели на Иоана Екзарха толкова силно впечатление, щото той на два пѫти ги описва въ Шестоднева: «ꙗко же не соутъ видѣла кнеза, казва Иоанъ Екзархъ за Симеона, къ срацѣ златами нищьми шьѥвена й на чьстьй гривноу златоу носеща. И поясомъ къмъкмитомъ прѣпоясана. И по плещьма кисеромъ покыдана. И мѣчь носеща златъ. Тъи да кише й на стѣнѣ видѣли къписанъ й шаромъ оукрашенъ» (Шестодневъ, л. 19 ств. I кол. 1. — стр. II, кол. 1). И ѡка полкы ѥго ко-

2) Прологъ къ Богосл, стр 5, кол. II – 6 кол I.

л҃кры с҃кдеще. Ѣх златахъ гривнахъ. И по поласѣхъ. И ѡкроучахъ» (Шестодневъ, л. 195 стр. II, кол. 2). Великолѣпието на Симеоновитѣ дворци, въ които често пѫти е бивалъ Иоанъ Екзархъ, го сравнява съ красотата и величието на вселената: пришедх йзьдалече кх прѣкорамъ. Кнежю двор8. свидѣтелствува Иоанъ Екзархъ, и видѣвх ѥ҃. Дивитх се. И пристоуших кратомх. Чюдитх се, кх прашамъ. И ѥ҃тръ вхшедъ. Видѣтъ на ѻб҃ѣ странѣ храмхї столе҃ще. оукрешены каменїемъ. И дрѣкомъ йспьсанхї. И прочее҃. Въ дворьць вхшедх. И оузрѣвх полатьї высокы. И цркви издовренѣ безгода каменне҃мъ й дрѣкомъ й шаромъ. Ихоутриже мрамором҃ъ и медню. Сребромъ й златомъ. точе не кѣды чесомь прїложити ихъ» (шестодневъ, л. 195, стр. II кол. 1—2). Понеже не е запазено нищо отъ тѣзи величествени постройки, ний нарочно приведохме свидѣтелството на Иоана Екзарха, което да послужи за материалъ на нашитѣ художници и архиелози, послѣднитѣ ще принесатъ голѣма услуга, ако, въз основа на тѣзи указания, ги възстановятъ въ историчесси картини или пъкъ се направятъ разкопки въ околноститѣ на бившата столица на Симеона.

Не се знае точно какви сѫ били отношенията между Иоана Екзарха и царя Симеона. Историята не е запазила за това точни указания. Ако се съди отъ това, че Иоанъ Екзархъ е посветилъ на Симеона своя «шестодневъ» и много лестно се отзивава за него, може да се прѣдполага, че два-

мата се намирали въ близки отношения, или споредъ свидѣтелството на историка Иречека, Иоанъ Екзархъ «билъ личенъ другаръ» на Симеона[1]).

Иоанъ Екзархъ се считалъ на врѣмето си за най-бѣлѣжитъ проповѣдникъ между българскитѣ писатели. За ораторскитѣ му дарби, по нѣкои догадвания, може да се мисли, че той заемалъ длъжностьта придворенъ проповѣдникъ въ столицата на Симеона, който, по примѣра на византийскитѣ императори, открилъ тази длъжность. Тази неизвѣстна до сега длъжность отъ живота на И. Екзарха се открива отъ проповѣдьта му «ѿ сказанїа еѵ̈лскаго на Рождество гд нашего ӏѵ̈ ха», запазена въ ржкописа отъ XV в. на Румянц. музей въ гр. Москва подъ № 1703, л. 4. Проповѣдникътъ бичува въ рѣчьта си отрицателнитѣ страни въ живота на висшето придворно болѣрство въ гр. Прѣславъ. И. Екзархъ изобличава болѣритѣ за гдѣто се отнасяли безгрижно къмъ покаянието, на което ни учи Христосъ. Тѣ били за окайване въ това отношение. Болѣритѣ, по свидѣтелството на И. Екзарха, сѫ стоѣли неблагоговѣйно въ църква, смѣели се и не сѫ съзнавали че прѣдизвикватъ на себе си Божия гнѣвъ. Нѣкои болѣри се държели непристойно и прѣдъ владѣтеля си, който билъ още князь. Въ доказателството привеждаме думитѣ на проповѣдника. «Сего ради,

1) Иречекъ, ilid, стр. 553.

казва И. Екзархъ, множицѣмъ хс насъ оучитъ ѡ покаанїи, и оублажаетъ кающихсѧ. И ѡбаляетъ и оуничижаетъ смѣющихсѧ. Не бо не сѣворѣ сѣ'' смѣшныи йли смѣха ради сѣвокоупихомсѧ. Нж да въздъхнемъ и постенемъ, и царствїе небесное стенаніемъ пріимемъ. Ты жѣ прѣдъ княземъ стоиши, никакоже ѳсклабитисѧ смѣеши. И ангельскаго владыкж имы въ себѣ, не стоиши съ страхомъ и трепетомъ и съ чистотоѫ ꙗко же подобаетъ ти. Нж смѣющисѧ. И ба множицѣмъ прогнѣваеши. И ты невѣси ꙗко сѣгрѣшаеши, И множае ба прогнѣваеши. И ѣгда сѣгрѣшиши, не съмнишисѧ ниже боишисѧ. Нж ѡбаче сице сѫтъ нѣкъціи нечювествени»[1]!

Едновременно съ писателството и проповѣдничеството Иоанъ Екзархъ се прославилъ и съ благочестивия си животъ. Той, като проповѣдникъ, е поучавалъ съвременницитѣ си не само съ думи, а е служилъ и примѣръ съ дѣлата си. Не се знае кога е умрѣлъ И. Екзархъ. Нѣкои прѣдполагатъ, че Симеонъ и И Екзархъ сѫ умрѣли въ една и сѫща година — 927, никакви обаче данни не сѫ запазени въ историята, които да подкрѣпятъ това прѣдположение. За светия и добродѣтелния животъ на И. Екзарха слѣдъ смъртьта му, той билъ присъединенъ къмъ лика на българскитѣ светци. Паметьта на св. Иоана Екзарха, по едни свидѣтелства, се чествувала всѣка година на 31 юлий, а по други — на 31 януарий. «Отъ

за

1) Отрывки изъ трехъ южно-славянскихъ Соборниковъ XV в., Румянц. луз. въ Москва № 1704, л. 10.

светцитѣ на руското Евангелие, по думитѣ на проф. А. Соболевский, отъ XII и XIII в. и отъ срѣднебългарския Апостолъ отъ XIII в. се вижда, че Иоанъ Екзархъ слѣдъ смъртьта билъ причисленъ къмъ лика на светцитѣ и неговата паметь се празднувала, споредъ първитѣ светци, на 31 юлий, а споредъ вторитѣ, — на 31 януарий[1]). Професорътъ на Московската Духовна Академия Г. Воскресенский намѣрилъ тъй сѫщо въ единъ старъ апостолъ отъ XIII столѣтие, че на 31 януарий се празднувала паметьта на «сѫтаго Їѡа́на Е҃ѯа́рха Болга́рскаго»[2]).

Намъ се струва да нѣма противорѣчие между двѣтѣ разни дати (31 януарий и 31 юлий), въ които, споредъ паметницитѣ, се чествувала паметьта на св. Иоана Екзарха. Знайно е отъ живота на много светци, че всѣки се празднува най-малко два пѫти прѣзъ годината: денътъ на смърьта и денътъ въ който билъ канонизиранъ отъ църквата. Споредъ това, едната дата, не се знае точно коя, отбѣлѣзва деньтъ на смъртьта на Иоана Екзарха, а другата — деньтъ, въ който билъ прогласенъ И. Екзархъ за светецъ отъ църквата.

Желателно е, щото Българската църква, която е оцѣнила справедливо заслугитѣ на Иоана Екзарха на врѣмето, да поднови чес-

1) Проф. А. Соболевскій Іоанъ Экзархъ — въ Православ Богослов. Энциклопедіи т. VII, стр 27.

2) Проф Г. Воскресенскій. Древне-Славянскіи Апостолъ, стр 15.

твуването на паметьта му. Съ това тя ще изпълни дълга си, който ѝ възлага да тачи признателно паметьта и заслугитѣ на достойнитѣ ѝ синове, които сѫ заслужили съ своя богоугоденъ животъ и сѫ принесли неоцѣними заслуги въ народното—просвѣтно дѣло! За праздници въ честь на св. Иоана Екзарха могатъ да бѫдатъ отредени двѣтѣ бѣлѣжититѣ дати отъ живота му. които ни е оставила историята, т. е. 31 януарий и 31 юлий.

Вѣроятно, щомъ се почнала да се празднува паметьта на И. Екзарха, съставена била и служба въ негова честь, по която сѫ извършвали богослужението по българскитѣ църкви. но, за съжаление, отъ нея не е запазено нищо до насъ.

До колкото е възможно, постарахме се да възпроизведемъ по-главнитѣ черти отъ живота на Иоана Екзарха Български. За сега много данни отъ живота му оставатъ неизвѣстни. Може би, науката, слѣдъ врѣме, ще открие много по-нови факти и подробности отъ живота на бѣлѣжития нашъ писатель, проповѣдникъ и светецъ. Тогава всѣки ще може да си състави пълно понятие за живота и заслугитѣ на св. Иоана Екзарха Български.

II

Характеристика на просвѣтата и общото направление на старо-българската литература въ врѣмето на Иоана Екзарха.

Иоанъ Екзархъ се отнася къмъ писателитѣ отъ прочутата въ нашето книжно дѣло Прѣславска школа. Прѣславската школа е служила центъръ за просвѣта между сѣвернитѣ и сѣверо-източнитѣ българи въ царуването на Симеона. Прѣславската школа, както и Охридската на западъ въ българското царство, води началото отъ врѣмето на св. Бориса. Въ Прѣславската школа сѫ влизали писатели като Иоана Екзарха, които могли да прѣвеждатъ съчинения отъ гръцки на старо-български езикъ. Писателитѣ отъ тази школа се ограничавали отначало само съ прѣводи и компилятивни трудове, отпослѣ нѣкои писатели сѫ оставили и самостойни съчинения, такива сѫ съчиненията на Козма Пресвитера противъ богомилитѣ. Историята въобще на Прѣславската школа, която е оказала неоцѣнима заслуга въ просвѣтата не само на българитѣ, но и другитѣ славянски народи: руситѣ, сърбитѣ, и др. до сега остава скрита въ далечното минало. До насъ сѫ достигнали само имената и по-главнитѣ съ-

чинения на по виднитѣ писатели. Къмъ тази школа принадлежатъ: царъ Симеонъ, Иоанъ Екзархъ, Григорий Пресвитеръ, Черноризецъ Дуксъ и Еп. Константинъ. Споредъ едни, на чело на прѣславската школа стоялъ царь Симеонъ, а споредъ други — Иоанъ Екзархъ. Както се вижда, животътъ на Иоана Екзарха е тѣсно свързанъ съ Прѣславската школа, която не може да се мине мимоходомъ, като става дума за живота на Иоана Екзарха. Прѣславската школа имала особено направление, по което се отличавала отъ Охридската. Прѣславската школа, намирайки се въ столицата на Симеона по срѣдъ образовано болѣрско съсловие, за да отговаря на духовнитѣ нужди на съврѣменицитѣ, била поставена на теоретична почва. Писателитѣ се ограничавали главно съ прѣводи и компилятивни трудове. Симеонъ особенно се увлѣкалъ отъ съчиненията на св. Иоана Златоуста и прѣвелъ 136 избрани слова, тѣ съставятъ знаменития неговъ сборникъ «Златоструй». «Златоструй» служи паметникъ, който напомня на всички поколѣния за любовьта на Симеона къмъ науката и усърдието му въ литературни занятия. „Симеонъ, по думитѣ на Шафарика, не само на бойното поле съ враговетѣ на народа си е печелилъ лаврови вѣнци на побѣда, но и въ мирното и спокойно поприще на наукитѣ, въ грижитѣ за просвѣтяване на ума и образование на сърдце-

то»[1]). Симеоновиятъ примѣръ вдъхновилъ Иоана Екзарха да състави Шестоднева. За това свидѣтелствува самъ И. Екзархъ, като отправя къмъ Симеона слѣднитѣ думи въ пролога: «ꙗко ѝ се ты. гⷭ. мои кнѧже. славьныи Сѵмеѡнъ хсолюбче не престаеши вꙁыскаꙗ повелѣнїи ѥгѡ ѝ твари. Хотѧ сѧ ѩми красити ѝ славити. Тако бо ѝ въ насъ ѡбычаи бываетъ. ѝ ѥгда видитъ рабъ приазникыи Гⷭа своегѡ добро что сѣтворша. То не точьѭ самъ бы хотѣлъ. Ѥдинъ вѣдыи радовитисѧ ѝ красити. Нъ аще бы ꙗзꙑкъ. Хотѣлъ бы. Да ѝ миръ слышитъ»[2]) Едни привличалъ Симеонъ къмъ себе си съ примѣръ, а други съ заповѣдь, като се съобразявалъ въ случая съ личния характеръ на всѣки писателъ. Старо-българскиятъ писатель Григорий Пресвитеръ започналъ, споредъ думитѣ на проф. И. Е. Евсѣевъ, да прѣвежда кодекса на осмокнижието отъ гръцки по заповѣдь на Симеона. За това четемъ въ единъ ржкописъ: «Книгы закѣна божїа ветхаго, сказающе ѡбразы новаго закѣна, истинныѧ соущѧ, преложеныѧ ѿ греческаго ꙗзꙑка къ словѣньскыи при кнѧзи блъгарьстѣмъ Симеонѣ сїе Кориши Григорїемъ Пресвитеромъ мнихомъ всѣхъ цр҃ковникъ блъгарскыхъ цр҃квїи повелѣнїемъ того книголюбца кнѧза Симеѡна истинѣ рѣцїи боголюбца»[3]). Епископъ Констан-

1) П. І. Шафарикъ. Разцвѣтъ слав. писъм. въ Булгаріи, стр. 54.

2) Пролог. къмъ Шестоднева, л. I.

3) Гл. Хронографъ на Виленск. публична библиот у И. Е. Евсѣевъ. Григорій пресвитеръ, переводчикъ, времени болгарскаго царя Симеона С. П. Б. 1902 г. стр. 1—5 и 9.

тинъ, ученикъ на св Методия, започналъ да прѣвежда Словата на св. Атанасий Александрийски противъ Ариянитѣ тъй сжщо по заповѣдь на Симеона въ 906 година: **Сїѫ книги благочестыѧ: Наричемыѧ Ѳеѡнасіи повелѣніемъ кнѧза нашего болгарска. именемъ Сїмеона преложи ихъ епископъ Константинъ: в'словенскъ языкъ: ѿ гречьска в'лѣто ѿ начала мира. ѕѵїд иид і, ѵченикъ сы Меѳодовъ; архїепископа моравы»**[1]) Трети, най-послѣ, писатели Симеонъ поканвалъ да прѣвеждатъ и прѣписватъ посрѣдствено чрѣзъ лица отъ царски родъ, които се подвизавали въ монастири. Къмъ тази група се отнася случая отъ живота на писателя Черноризеца Дукса. Писателитѣ отъ Прѣславската школа, трѣба да се прѣдполага, че сж получавали всичко необходимо отъ Симеона въ литературнитѣ имъ занятия. Главната работа на наставницитѣ отъ Охридската школа се състояла: въ прѣвеждане на книги църковни отъ гръцки на старо-български и прѣписване на прѣведенитѣ по рано, съставяне на проповѣди, служби, жития на светии и обучаване на ученици. Св. Наумъ е поелъ да ржководи, както се бѣлѣжи въ житието му, образователната часть въ училищата, като помощникъ и другаръ на св. Климента „**благовѣрнїи царь Сїмеѡнъ, пѫсти Наѹма подроугъ їемоу** (т. е. на св. Климента) **въ него мѣсто на ѵчител'ство**“. Св. Наумъ, по при-

1) А. Горск и К. Невостр Опис рукоп отдѣль II, стр. 83.

мѣра на св. Климента, въ 900 година построилъ монастиръ съ църква св Архангели на брѣга на Охриеското езеро, което се наричало тогава Бѣло езеро: „Сътвóри сы (Наумъ) монастúрь на йсхóдѣ Бѣлаго éзéро цркви сѣхъ Áрхангелъ“ [1]). Благодарение на Охридската школа, труда и старанията на св. Климента, св. Наума, климентовитѣ ученици и монастирскитѣ подвижници, просвѣтата въ западнитѣ и юго-западнитѣ части отъ владѣнията на Симеона се намирала въ цвѣтуще състояние. Заключението ни се оправдава отъ послѣдващитѣ събития отъ нашата история. Тъй, въ царуването на Симеоновия приемникъ Петра въ югозападнитѣ области се забѣлѣзва усиленъ и живъ интересъ по чисто богословски въпроси. Появява се богомилската ересь и започва да излиза оживена полемична литература, отъ която, за съжаление, не е запазено нищо до насъ.

Историята на Охридската школа остава още понеразкрита отъ онази на Прѣславската. Освѣнъ съчиненията на св. Климента отъ тази школа намъ не сж извѣстни другитѣ автори и произведенията имъ. Тѣ всички минаватъ въ историята подъ общо име «Климентови ученици», нъ не сж извѣстни поименно.

И тъй, прѣзъ златния вѣкъ на старобългарската писменость въ царуването на

1) Иор Ивановъ. Български старини изъ Македония, София 1908 год, стр. 52.

Симеона сѫ цъвтѣли и принесли обилни плодове главно двѣ школи въ България — въ гр. Прѣславъ и Охридъ. Тѣзи двѣ школи сѫ били центрове, разсадници и носители на просвѣта между българитѣ. «Въ скоро врѣме, казва проф. Г. Ильинскій, въ България се образували два литературни центра, единъ въ източна България, въ Прѣславъ, другъ въ Македония, въ Охридъ. На чело на първия стоѣлъ самъ царь Симеонъ, а на втория—епископъ Климентъ»[1]). Освѣнъ извѣстнитѣ двѣ школи, проф. А. Соболевский, изхождайки отъ това, че сѫществуватъ прѣводи на нѣкои съчинения, като напр. Словата на св. Григория Богослова, които се отличаватъ много по точность и ястность въ езика, въ сравнение съ извѣстнитѣ прѣводи отъ Прѣславската школа, се мѫчи да прѣдстави, че покрай Прѣславската школа, рѫководена отъ Симеона, сѫществувала и друга школа отъ писатели. Тази школа, по мнѣнието на поменатия проф., се отличавала отъ първата съ това, че прѣвеждала буквално и неясно отъ гръцки езикъ. «Ние говоримъ за източна България, тъй като тукъ, прѣдполага проф. А. Соболевский, наредъ работѣли двѣ школи отъ прѣводачи, едната, съ Иоана Икзарха на чело, е прѣвеждала разбрано и се стараѣла да обхване смисъла на

1) Г. Ильинскій. Значеніе Аѳона въ истор. слав. письмен. — Журн. Мин. Народ. просвѣщ. 1908, м. ноябрь, стр. 17.

гръцкия текстъ, а другата, неизвѣстно отъ кого ржководена, отъ която се оплаква И. Екзархъ въ прѣдговора къмъ прѣвода на Богословието и казва: „Єстъ неплодьно, такоже и криво. иже не сиѣ и разѣмѣ вънимати, нѣ глаголѣмъ“, прѣвеждала много буквално и заедно съ това неясно»[1]). Неможемъ да се съгласимъ съ мнѣнието на проф. А. Соболевский, че сѫществувала втора школа въ Прѣславъ, освѣнъ извѣстната намъ, послѣднитѣ основания. Буквaленъ и неясенъ прѣводъ се наблюдава не само въ словата на св. Григория Богослова, но и въ прѣводитѣ на всички старо-български и славянски писатели. Самъ И. Екзархъ въ много мѣста въ прѣвода не е можалъ да се освободи отъ буквалность и неясность. Думитѣ на Иоана Екзарха, отнасяни отъ г. Соболевский ужъ къмъ втората школа, нѣматъ такъво значение, каквото имъ се придава Цитиранитѣ по-горѣ думи отъ прѣдговора на И. Екзарха къмъ Богословието не сѫ негови, а на св. Дионисия Ареопагита и се отнасятъ не къмъ втората школа, за чието сѫществуване прѣдполага А. Соболевский, а сочатъ на факта, че е трудно да се прѣвежда догматичното учение въ Богословието на св. И. Дамаскина. Догмитѣ, като Божии истини, стоятъ по-ви-

1) Проф. А. Соболевскій Къ. исторіи древнѣйшей церк. — славян. письм. въ „Сборникъ Стратей“, посвящ. проф. Ф. Ѳ. Фортунатову, Варшава, 1902, стр. 114. прим. 1.

соко отъ човѣшки разумъ и прѣвишаватъ силата на човѣшкото познание. Тази е мисълта, която се изказва въ прѣдметнитѣ думи: «Сице ко, казва И. Екзархъ въ прѣдговора, и дионисиі сѣтіи глетъ рекъши. Єсть неплодномь ню такоже и крико, иже не силѣ и разоумоу вънимати нъ глъмъ. И се нѣсть своіе еже божественаіа хотѣтъ разоумѣти. Нъ иже гласы нагы вънимаютъ“ [1]) Разбира се, св. Дионисий Ареопагитъ, който е живѣлъ приблизително осъмь вѣка до появата на Прѣславската школа, не може да говори за направлението на послѣднята. По такъвъ начинъ, нищо не ни дава право да мислимъ, че въ Прѣславъ имало двѣ школи съ разни направления. Досѣжно отликитѣ, за които говори А. Соболевский, въ прѣводитѣ на разнитѣ прѣславски писатели отъ Симеонова епоха, може да се каже, че тѣ се дължатъ изцѣло на теоретичната подготовка на писателитѣ, които не сж владѣели всички въ съвършенство гръцки езикъ, слѣдовно и не всички сж могли да прѣвеждатъ еднакво: едни сж придържали буквално о гръцкия текстъ, а други сж прѣвеждали волно.

Освѣнъ Прѣславъ и Охридъ центрове за просвѣта на българитѣ сж служили и други по-важни градове. На първо мѣсто трѣбва да се постави родния градъ на св. Кирила и Методия — Солунъ. Солунъ, разположенъ на брѣга на съимения заливъ,

1) Прологъ къмъ Богословието, стр. 12. кол. I.

недалечъ отъ поетичния Олимпъ на класичната старина, макаръ въ X в. и да не е билъ българско владѣние, той е служилъ търговски центъръ на взаимни връзки между българи, гърци и евреи. Славянитѣ, а слѣдъ тѣхъ и българитѣ, започнали да се засѣлватъ въ Солунъ отъ края на VII в. Въ Солунъ се заселявали славяне — бѣжанци отъ къмъ Дунавъ, отъ областитѣ: Панония, Дакия, Дардания и отъ други градове[1]). Къмъ врѣмето на св. Кирила и Методия толкова билъ силенъ и многочисленъ славянскиятъ елементъ въ гр. Солунъ, щото съ езика си е могълъ да упражни влияние и да го наножи несъзнателно на другитѣ инородни жители: „Сѣлоуниане, казва животописътъ на св. Кирила и Методия, вьсе чисто словѣньскъı вєсѣдоуѭтъ“[2]). Въ културно отношение Солунъ въ Византия заемалъ второ мѣсто слѣдъ Цариградъ. Въ Солунъ се намирали добрѣ уредени училища и мнозина отъ славянитѣ сж получавали византийско образование съ научна и практична цѣль до врѣмето на св. Кирила и Методия. Въ Солунъ българитѣ въ епохата на Симеона сж имали богатъ пазаръ, прѣнесенъ тукъ отъ Цариградъ[3]). Покрай търговската размѣнка

1) М. С. Дриров̀ъ Заселеніе Балк. П-ова Славянами, Москва, 1873 год., стр. 133,

2) D-r Fr Pasternnk. Dêjiuy slovanskych Apostolû Cyrilla a Methoda, v Praze, 1902, стр. 37, заб. 3.

3) М. С. Дриновъ. Южн. Слав. и Визант. въ X вѣкъ, ст. 6.

на стоки между гърци и българи се започнала и културна. Българитѣ съ търговски цѣли изучавали гръцки езикъ, а гърцитѣ съ практични цѣли — български. Българитѣ, вероятно, сж имали свои църкви и при тѣхъ училища, тъй като въ X в. училището било нераздѣлно отъ църквата. Рускиятъ професоръ А. Соболевский отъ съдържанието и характера на съчиненията на българския писатель епископа Константина изважда възможно прѣдположение, че Константинъ прѣзъ врѣмето на Симеона билъ епископъ въ Солунъ. «Константинъ, казва А. Соболевский, знае: „словѣнскый родъ мьнимыи попранъ быти всѣми“. Съ такъво прѣзрѣние къмъ славянетѣ не могли да се отнасятъ нито въ славянския Охридъ, нито пъкъ въ столицата на Симеона. Такъво прѣзрѣние могло да сжществува въ нѣкой гръцки градъ, гдѣто жителитѣ — гърци били добрѣ запознати съ славянетѣ и независѣли отъ тѣхъ. Такъвъ градъ може да бжде само Солунъ, отечеството на св. Кирила и Методия»[1]). Въ нѣкой отъ монастиритѣ около Солунъ, е живѣлъ и Черноризецъ храбъръ съставителя на бѣлѣжитата апология въ защита правата на славянската азбука противъ нападкитѣ на гърцитѣ и евреитѣ, които не признавали правото ѝ на сжществу-

1) А Соболевский Епископъ Константинъ въ «Сборникъ за Народни умотвор. наука и книжнина София, 1901 год. кн. XVIII стр. 69.

ване. Както въ Солунъ и околноститѣ му, тъй и въ други мѣста и градове живѣли и се трудили въ книжовното дѣло български писатели въ врѣмето на Симеона. Нѣкои отъ тѣхъ, като напр. еп. Константинъ, се намиралъ въ сношения съ писателитѣ отъ Прѣславската школа, главно съ Симеона, по чиято заповѣдь прѣвелъ словата на св. Атанасия въ 906 год. До тази година той е живѣлъ въ Прѣславъ, а отъ послѣ, може би, се е прѣсѣлилъ въ Солунъ. Еп. Константинъ подържалъ връзки и съ нѣкои писатели отъ Охридската школа, съ които се познавалъ още въ Моравия, като съученици. Еп. Константинъ въ пролога къмъ съчинението си «Учително Евангѣлие» говори, че се заелъ съ прѣвода по молбата на климентовия другаръ — св. Наума: „сего ради, казва еп. Константинъ„ и азъ оумалениы Константинъ оукѣженъ кыкъ на се твоими прошеніи брате Наоуме, и сіми повелениіи речеными преже ко твоемоу съмиренію прекланихсѧ“ [1]) Отъ думитѣ се вижда, че еп. Константинъ се е срѣщалъ съ св. Наума въ Прѣславъ до 893 год. и лично сж говорили по прѣвода на учителното Евангелие. Въ литературното поприще на еп. Константина сж оказвали влияние и други лица, чийто имена оставатъ скрити. По други редакции на пролога къмъ учи-

1) Архм. Антоній Конст. еп. Болгар и его учителното Евангел., казань, 1885, стр. 32.

телното Евангелие четемъ слѣдното: „тѣмиѫ же, оучичьжениѥ моиѥ оубѣждено бъвше кѣрънъıми ѥтеръı человѣки. Сказаниѥ стаго евангелиа прѣложити. ѿ грѣчьска ıазъıка къ словѣньскъ“ [1]) Трудно е да се опрѣдѣли кого разбира еп. Константинъ подъ „ѥтръı человѣки“. Може би, той разбира писатели отъ Прѣславската и Охридската школа, или пъкъ ученолюбиви лица отъ духовно и свѣтско звание въ онова мѣсто, гдѣто Константинъ служилъ като епископъ.

Мѣста за просвѣта въ врѣмето на Иоана Екзарха сж служили и градоветѣ съ епископски сѣдалища. Не се знае точно колко епископски кадедри е имало въ врѣмето на Симеона. Знайно е отъ по късно врѣме — отъ хрисовулитѣ на византийския имп. Васили Българоубиецъ, гдѣто се наброяватъ отъ 32 — 34 катедри[2]) съ многоброенъ клиръ, въ по-главнитѣ—40 клирици и по 30 чиновници. Толкова еп. катедри трѣба да е имало и въ врѣмето на Симеона. При всѣка епископска катедра се намирало и училище. Епископскитѣ катедри сж служили центрове за просвѣта на всѣка епархия, а найвече онези градове, въ които е проникнало християнството много рано—Брѣгалница (Щипъ) Тиверiополъ (Струмица), Дристра (Русчукъ) Сардика (София) и др.

1) И Срезневскій. Древн. памят. руск. письма, стр. 192

3) Е Голубинскій Крат. Оч. истор православ. церкв. стр 48, 259 — 260.

за Брѣгалница се знае, че просвѣтата на този градъ е свързана съ живота на св. Кирила. Въ Солунското житие се говори, че св. Кирилъ отишълъ въ Брѣгалница и тукъ покръстилъ 4050 души славяне: «Пришедъ въ Брѣгалницѫ и обрѣтъ ѿ словѣнскаго языка нѣколико нєкрещеныхъ, крестивъ ихъ. Приведе на православиѥ вѣрою. И сихъ ѥже обрати четыре тысѫще и петьдесѧтъ»[1].

Св. Борисъ и Симеонъ обърнали сериозно внимание на врѣмето си и на другъ в[illegible]женъ центръ за просвѣта, който е игр[illegible], както на всѣкждѣ, тъй и въ България, много важна роля въ развоя и разпространението на литературата въ стари врѣмена — това сж монастиритѣ. Тѣ сж имали не само нравствено значение, но и образователно и възпитателно. Въ монастиритѣ околното население се поучавало отъ живота на подвижницитѣ и мнозина въ тѣхъ сж получавали образование. Монастиритѣ сж били въ сжщото врѣме и училища, гдѣто се подготвяли теоретично и практично бждщи клирици. Св. Борисъ, Симеонъ и мнозина болѣри съ тази цѣль сж издигали монастири. Сжщото значение сж имали и построенитѣ монастири отъ св. Климента и Наума Охридски. Въ монастиритѣ сж постжпвали и лица отъ царски и болѣрски родъ: св. Борисъ на прѣклона

1) А. Соболевскій. Къ истор. древн. ц. слав. письм сборникъ Фортунатовъ, стр. 123.

възрасть се оттеглилъ въ монастиръ, Михаилъ, Симеоновъ синъ, се отдалечилъ въ монастиръ, сѫщото направилъ и Черноризецъ Дуксъ. Образованитѣ монаси прѣвеждали отъ гръцки на старо-български езикъ, другитѣ прѣписвали преведенитѣ книги въ много екземпляри и ги разпространявали. Въ монастиритѣ посрѣдъ монаситѣ, вѣроятно, е съзрѣла мисъльта да се събератъ всички старо-български съчинения въ една енциклопедия. «Въ X в., по думитѣ на А. Шахматовъ, въ България била съставена обширна енциклопедия отъ всичка сѫществуваща тогава прѣводна литература»[1]). Самъ Симеонъ събралъ въ двореца въ Прѣславъ богата библиотека отъ всички съчинения на старо-българската книжнина. За тази му любовь къмъ книжовното дѣло Симеонъ билъ нареченъ отъ съврѣмениците си вторъ Птоломей, който напълнилъ палатитѣ си съ книги, оставилъ вѣчна паметь и спечелилъ вѣчна слава. За това нѣщо четемъ въ „златоструя", прѣписанъ въ Русия подъ името Свѣтославовъ Сборникъ: „**паѧлмасѫ ймъ** (Симеонъ) **новъıи птоломеи не кѣроѫ ихъ желанїемъ паче и совера дѣлѫ многочьстьнъıихъ божьествьнъıихъ кънигъ вьсѣхъ ймиже и скона полатъı испълѫнь кѣчьноуѫ си памѧть сътвори**"[2])

1) А. Шахматовъ. Древнеболгарская Энциклопедія въ сп. Византійскій Временникъ, 1900 г., т. VII, вып. 1—2, стр 34.

2) Ѳ. Буслаевъ. Истор. Христом церков Слав. и древнд-русск. яз Москва 1861, кол 292.

Сътрудници и покровители на книжовното дѣло въ врѣмето на Иоана Екзарха сж били и мнозина отъ болѣритѣ, които сж помагали въ сѫществующитѣ школи и на отдѣлни писатели. Слѣднитѣ похвални думи, отправени отъ Иоана Екзарха къмъ Симеона, болѣритѣ и високопоставенитѣ лица, ни навеждатъ на тази мисъль: „ѿсѣкѣти твоіе сѫрдце. Ги мой царю. Великыи христолюбче Сѫмеѡне. И съ всѣми моужи твоіими и пѡвинникы. И даждь разоумѣти й оукѣдѣти. Ꙗко же ѥстъ моудрьно человѣкомъ. оутварь своіѥ хѫтрости и вѣчиненіе. И снабдѣти заповѣди своіе. ѥѭже ѡсѣкыаютъ разоум'наа ѡчеса. И житіе по сѣтоу ходещимъ доброѡбразнѣ. И дѣлеса дневнаа творити. Рек'ше сѣтлаа. да достойнъ коудеши жидомаа годне. Иже тѣлгы вьсевѣ не ймать“ [1]).

Въ златния вѣкъ на старо-българската писменность, когато живѣлъ Иоанъ Екзархъ, въ България имало главно двѣ школи отъ писатели — Прѣславска и Охридска. На чело на първата школа стоялъ царь Симеонъ, а втората се ржководѣла отъ св. Климента. Съдържанието и характера на съчиненията, прѣведени или написани отъ писателитѣ на Прѣславската и Охридската школа, показватъ, че всѣка школа имала и особено направление. Съчиненията на Прѣславската школа се отличаватъ, по съдържание, езика и стила отъ трудоветѣ на

1) И. Екзархъ. Шестодневъ, л. 28, II. 2 — 29 I 1.

писателитѣ на Охридската школа и наопаки. Градътъ Прѣславъ е станалъ столица на българскитѣ царе слѣдъ покръстването на св. Бориса и усмиряване бунта на езическата партия, която се обявила противъ християнската вѣра, разпространявана въ България отъ първия християнски господарь[1]). Въ врѣмето на Симеона Прѣславъ, като столица, е билъ най-красивъ и най-богатъ отъ всички градове. Иоанъ Екзархъ се чувствува безсиленъ да прѣдаде съ думи възторга, който произвеждалъ Прѣславъ на посѣтителитѣ. „ти оцѣ їѣго (т. е. посѣтителя) кто вънрашаѣтъ возвращыша се на свою землю. Рекъı ч'то вїдѣ тамо (въ Прѣславъ) речетъ. Невѣдѣ. Како въсповѣдати того. Свои высте очи оумѣлѣ достойнѣ чюдите се красотѣ. Тако же и азъ не могоу достойнѣ тоїѣ добротъı й чина сказати. Нъ самъ кѣджо васъ ѡчнмѡ плътѣнъїма видѣ. И оумомъ невплътнѣїмъ размышлѣіа. паче се можетъ йзвѣстнѣіе чюдити. Свои во ѻчи никомоу еже не лѫжете“[2]). Прѣславската школа, намирайки се въ столицата посрѣдъ образовано болѣрско съсловие, за да отговаря на духовнитѣ нужди на съврѣменицитѣ, била поставена на теоретична почва. Писателитѣ се ограничавали главно съ прѣводи и компилативни трудове. Такива се явяватъ Симеонъ въ Златоструя, Иоанъ Екзархъ въ прѣ-

1) Византійскій Временникъ, 1900, т VII, стр. 277—278.

2) Шестодневъ на И Екзарха, слово VI, стр. 196, I.

вода на Богословието и въ съставянето на Шестоднева, Григорий Пресвитеръ, неизвѣстниятъ прѣводачъ на словата на св. Григория Богослова и др. Прѣславскитѣ писатели сѫ черпѣли материялъ отъ знаменититѣ църковни отци: св. И. Златоуста, Василия Велики, Григория Богослова, Севериана, И. Дамаскина и отъ философитѣ — Платона, Аристотела и др. Охридската школа, въ противоположность на Прѣславската, се намирала въ по трудни условия. Градътъ Лихнида, или Охридъ, билъ отдаленъ отъ столичния животъ. На писателитѣ отъ Охридската школа прѣдстоела по-трудна задача — тѣ трѣбвало съ общи усилия да направятъ града разсадникъ на просвѣта, за която не помагали много мѣстнитѣ условия. Населението се прѣдставлява въ житието на св. Климента Охридски грубо и невѣжо. Задачата на Охридската школа много се облекчавала отъ географичното положение на града. Охридъ заемалъ централно мѣсто между градоветѣ Бератъ, Валона и Главеница. Разположенъ на кръстопѫтъ между тѣзи градове, Охридъ е служилъ цѣнтъръ на оживена търговия. Жителитѣ отъ гр. Охридъ въ врѣмето на св. Климента се сношавали по чисто търговски дѣла съ Епиръ, Албания и порѣдко съ Солунъ и Сардика. Охридъ, разположенъ близко до едноименото езеро, заобиколенъ съ високи планини и географически поставенъ на пѫтя via Egnatia започналъ отъ древно

врѣме да привлича погледитѣ на българскитѣ господари до като най-послѣ въ царуването на Самуила (977—1014) е станалъ столица на западното българско царство Св. Клементъ, съотвѣтно мѣстнитѣ условия, е вложилъ въ основата на Охридската школа и особенно направление, по което тя се отличавала отъ Прѣславската. Св. Климентъ и послѣдващитѣ писатели отъ Охридската школа имали дѣло съ население, лишено отъ всѣкаква просвѣта. До св. Климента мнозина клирици не знаели гръцки езикъ, по които изършвали богослужението и не разбирали смисъла на св. Писание. Охридската школа започнала да учи клира и мирянетѣ на простъ и общедостѫпенъ езикъ на елементарни истини отъ християнската вѣра. Единъ животописецъ за св. Климента говори: «Като видѣлъ (св. Климентъ), че народътъ не разбира св. Писание, че мнозина отъ българскитѣ свещенници не разбирали гръцкитѣ книги, защото били научени само да ги четатъ и нѣмало проповѣди на български езикъ, съ съчиненията си разсѣялъ мъглата, която затъмнявала Българитѣ и станалъ новъ Павелъ за новитѣ коритяне: за всички праздници съставилъ прости и общедостѫпни слова»[1]) Охридската школа била поставена на чисто практична почва. Писателитѣ отъ Прѣславската шко-

1) А. Гильфердингъ. Собраніе сочиненій, т. I, С П. Б. 1868, стр. 83.

ла, теоретици по направление, като сѫ прѣдлагали прѣводи или компилативни трудове винаги се съобразявали съ това, че читателитѣ имъ сѫ били добрѣ образовани; писателитѣ пъкъ отъ Охридската школа прѣдъ всѣко съчинение си задавали въпроса: ще ли се разбере съдържанието му и ще бѫде ли то достѫпно отъ езикова страна. Прѣславскитѣ писатели сѫ трактували въпроси изъ областьта на християнскитѣ догми, отъ философията и историята (Богословието въ прѣвода на И. Екзарха и Шестоднева, Симеоновия сборникъ «Златоструй и др.); охридскитѣ писатели сѫ говорили и писали по общедостѫпни въпроси отъ християнството (богослужебни книги, бесѣди, жития и общедостѫпни поучения на св. Климента). Отликата въ направлението на Охридската и Прѣславската школи се проявява не само въ съдържанието на съчиненията, но и въ езика. У прѣславскитѣ писатели се забѣлѣзва силно влияние на гръцки езикъ. Тъй като въ източна България мнозина сѫ владѣли гръцки езикъ, прѣславскитѣ писатели въ прѣводитѣ си не прѣвеждали общеизвѣстнитѣ гръцки думи и технични термини, съ които не разполагалъ още старо-българскиятъ езикъ. Охридскитѣ писатели сѫ проявили въ това отношение по-голѣма самостойность и прѣвеждали на чисть български езикъ не примѣшанъ съ гръцки думи. Езикътъ на писателитѣ отъ Охридската школа е простъ,

общедостѫпенъ и ясенъ. Примѣръ, могатъ да ни служатъ бесѣдитѣ на св. Климента и житията на св. Антония и Панкратия, прѣведени отъ Иоана Пресвитера въ XI в. Въ противоположность на Охридската школа, езикътъ на писателитѣ отъ Прѣславската е примѣсенъ съ гръцки думи, които правятъ прѣводитѣ недостѫпни за всички и отъ стилистично гледище жертвували формитѣ на старо-българския езикъ прѣдъ буквалния прѣводъ отъ гръцки. По тази причина прѣводитѣ на прѣславскитѣ писатели подиръ нѣколко вѣкове сѫ станали недостѫпни за славянетѣ по съдържание. Въ XVI в. рускиятъ князь А. М. Курбский свидѣтелствува, че Богословието, по прѣвода на Иоана Екзарха, трудно се разбирало и по съдържание и по форма. „Со прилежанїемъ прочтохъ, казва князь А. М. Курбский, книгоу блаженнаго дамаскина, книгоу глю зѣло премоудроую. и мно́го на́мъ потребною во о҃нъ оу҃чи́тель послѣдней, и избирающи ѿ всѣхъ оу҃чителей вкратце ѡ҃писалъ яко бы зерца́ло церкви. й цитъ, а҃лько бро́нь крѣпкоую ѡ҃то всѣхъ еретикъ, и ѡбретохъ се не то́кмо прeведеноу не до́бре а҃лькѣ ѿ преписоующихъ ѡ҃ноу҃х растлѣнноу, но́ й ко кыразоумѣнию неоудобноу, й никомоу же познаваемоу, к'томоу и несполна прeведеноу мно́гихъ во словесе к'нашей не ѡбретаетсѧ“ [1]). Съ голѣма буквалность въ прѣвода и тяжесть на стила се отличаватъ сло-

1) Предисловіе А. Попова къмъ печат. издан. на Богосл. по прѣв на И. Екзарха, стр. 23—24.

вата на св. Григория Богослова, прѣведени отъ Прѣславската школа. Теодоръ Поликарповъ е съобщилъ на врѣмето си на св. руски Синодъ за несполучливостьта на прѣвода на поменатитѣ слова и тяжестьта на стила, поради това мнозина казва той отбѣгвали да ги четатъ — „книга Григорїѧ Богослова назіанзина съ прочими, иже въ ней, прѣведена необыкновеною славянщиною, паче же рѣщи — елинизмомъ... о ней мнози нѣ́доумѣваютъ и ѿбѣгаютъ“[1]). До като писателитѣ отъ Прѣславската школа съ рабско подражание о гръцкия текстъ и езикъ затъмнявали прѣводитѣ си, писателитѣ отъ Охридската школа се ползували съ авторска свобода, като се стараели да прѣдадатъ прѣводитѣ на чистъ и общедостѫпенъ старобългарски езикъ. Езикъкъ на Иоана Екзарха, а заедно съ него и на Прѣславската школа, подъ влияние на буквалния прѣводъ отъ гръцки, е изобиленъ съ фразеологии, които затъмняватъ мисъльта; езикътъ на св. Климента и на Охридската школа е свободенъ отъ всѣкаква фразеология, той е чистъ и ясенъ. Освѣнъ това, писменнитѣ паметници на Прѣславската и Охридската школа се отличаватъ по терминологията, графиката, палеографията и фонетиката. Когато се проучатъ обстойно особеноститѣ

---

1) А. И. Соболевскій. Нѣск. мысл. объ древнерусск. литер, въ изв. отд. Русск. Яз. и слов. Импер. Акад. н. 1903, т. VIII, II, стр. 145.

на всичкитѣ паметници отъ едната и другата школа ние ще имаме възможность, похарактернитѣ особенности на всѣки паметникъ, да го отнесемъ къмъ една или друга школа. Мѣста за просвѣта, както видѣхме, освѣнъ Охридъ и Прѣславъ, сѫ служили и други градове и монастири въ владѣнията на Симеона или вънъ отъ тѣхъ, като напр. гр. Солунъ. Всѣки писатель, гдѣто и да се е трудилъ, — е писвалъ и прѣвеждалъ, като се приближавалъ до мѣстната разговорна рѣчь. Съ това се обясняватъ разнитѣ особености въ паметницитѣ на старобългарската литература отъ гледище на термонологията, палеографията, графиката, правописа и фонетиката. Да вземемъ за примѣръ евангелската притча за талантитѣ по езика на Иоана Екзарха и епископа Константина. Двамата сѫ писали въ единъ и сѫщъ вѣкъ съ разлика на мѣсто — И. Екзархъ е писалъ въ гр. Прѣславъ, а епископъ Константинъ — въ Солунъ.

„Ги вѣдѧхъ тѧ. Ꙗко жестокъ еси человѣкъ. Жьнѧ идеже нѣси сѣꙗлъ. И сѫбираꙗ юдоуже не съпавъ. И оубоꙗвсѧ шѣдъ съкрꙑхъ талантъ твоѥ въ земли. Се же имаши своѥ. Отъвѣщавъ же сего гь рече. Непрѧзнивꙑи рабе и лѣнивꙑи. вѣдꙗаше ꙗко жьню идеже не сѣꙗвъ. и съби-

„Боꙗхъ се тебе ꙗко человѣкъ царь еси. Жьнеши идеже не сѣꙗвь. И събираеши егоже не раздаꙗвь. Тѣмже съкрихъ твою манась. И се имаши своѥ Отъвѣщавь емоу цр̃ь рече. „Вѣдаше ме ꙗко жьню идѣже не сѣꙗхъ. почто даниꙑе ти благодѣти иже ѥсть манась. Недасть

раю. Юдоуже не сѣпавъ. Подобаше оубо бѣ вѣдати злато моіе трапезѣникомъ. И пришьдъ оубо азъ взѣлъ бѣхъ своіе съ прїплодѣмь. Възмѣте оубо ѿ сего талантъ. И дадите имоущемоу. І. таланто. Добрѣи раве блгы и вѣрныи. При малѣ еси вѣрныхъ надъ многѣмь тѧ поставлю въниди радость гда своего.

Прологъ къмъ Богослов. по прѣв. на Иоана Екзарха, печ. изд., стр. 8—10.

трѣжникомъ". Сирѣчь. Почто не прѣложи на наслажденіе. Свѣдоущимъ добрѣ смотрити глѣемыхъ тобою. Азъ бо пришьдь сьдѣлаль би имь. Сирѣчь просиль бимъ своіего съ лихвою. Възмѣте ѿ нѣго манасоу. И дадите имоущюмоу. ѵ манась. блгы раве и вѣрныи. ѡ малѣ бысѣ вѣрнь надъ многими те поставлоу. Вьниді въ радость гда твоіего"— Архим Антоній Константинъ Епископъ Болгарскій и его учительное Евангеліе, Казань, 1885 г., стр. 163—165.

Въпросътъ за терминологията, палеографията, граматиката, правописа, фонетиката и др. особености въ езика на старо-българскитѣ паметници въ врѣмето на Иоана Екзарха не е изслѣдванъ още въ науката съ всички подробности. Подобно изслѣдване би дало възможность да се класифицират особенноститѣ по школи и всѣки паметникъ би могълъ да се опрѣдѣли отъ коя школа е излѣзалъ. Разрѣшаването на този въпросъ е много трудно, защото не сѫ запазени самитѣ подлинници, послѣднитѣ сѫ достигнали въ по-послѣшни редакциии: срѣдно-българска, руска, сърбска и др. съ много разновидни варианти. Сѫществуватъ обаче опи-

ти и въ тази область. Рускиятъ проф. А. И. Соболевский указва какво значение иматъ непрѣведенитѣ гръцки думи въ старо-българскитѣ паметници и обръща внимание на гръцкото окончание отъ имен. падежъ множествено число за сѫществителни имена отъ мѫжки родъ — «οι», окончание, което въ нѣкои случаи се прѣдава отъ Иоана Екзарха чрѣзъ «ѹ».» «Формата на непрѣведенитѣ гръцки думи, казва А. И. Соболевский, ни позволява да правимъ полѣзни съобразявания... напримѣръ, рѣдкото и необяснимо за насъ прѣдаване на гръцкото окончание въ им. пад, мн. число отъ мѫжки родъ «οι» чрѣзъ славянското «ѹ» заслужва внимание. Ние го срѣщаме въ Шестоднева на Иоана Екзарха: Каркину (печ. изд. л. 162)[1]) Не може да се каже, че у И. Екзарха винаги гръцкото окончание «οι» се прѣдава чрѣзъ «ѹ». Наистина, на л. 162 отъ Шестоднева гръцката дума «καρκίνοι» се прѣдава съ «каркину». Въ други мѣста въ Шестоднева се прѣдава и съ други форми: карьки (л. 164) и „каркинъ“ (л. 115).

Литературниятъ развой на всѣка школа, на писателитѣ отъ всѣки вѣкъ зависи много отъ теоретичната подготовка и личнитѣ дарби поотдѣлно на всѣки писатель. Единъ отъ Българскитѣ писатели въ Симеоновата епоха сѫ получавали обравование въ

1) А. Соболевскій Къ ист. древн. ц. слав. письм. въ сборникѣ Ф. Ѳ. Фортунатова, стр. 118.

Византия, а други въ България. Подготовката на първитѣ се равнявала на онази, която сѫ имали тѣхнитѣ учители византицитѣ. Тъй като литературата въ Византия прѣзъ IX и X в. била лишена отъ самостойность и оригиналность и се ограничавала да черпи знания отъ съчиненията на знаменититѣ църковни отци и древнитѣ философи като Платона, Аристотела, — съ сѫщата подготовка се явяватъ и българскитѣ писатели отъ златния вѣкъ. Къмъ тази група писатели се отнасятъ Симеонъ, Иоанъ Екзархъ и Григори Пресвитеръ. Като какви обширни познания сѫ имали писателитѣ отъ тази група може да се сѫди по аналогия съ образованието на Симеона и други прѣдшествуващи лица. Симеонъ, по свидѣтелството на Лиутпранда, изучавалъ Демостеновата риторика, Аристотеловата философия и благороднитѣ искуства. Животописътъ на св. Кирила (който се училъ по рано отъ Симеона въ Цариградъ) свидѣтелствува, че св. Кирилъ отлично усвоилъ граматиката (на гръцкия езикъ); съчиненията на Омира, геометрията, дялектиката, философскитѣ науки, риториката, астрономията (астрологията) и музиката съ останалитѣ благородни искуства. „егда же приде, се говори за св. Кирила въ едно житие, къ цѣсарю градоу, въдаша и оучителемъ, да сѫ оучитъ. И въ три мѣсеца навыкъ граматикиѣ, по прочаѣ сѫ ѣтъ оучѣныа. И наоучисѧ Омироу и геометрыи и оу лъка и оу фотьѧ диалектицѣ и всѣмъ фи-

лософьскъимъ оученьемъ къ симъ же и риторикыи и ариѳметики, астрономыи и моусикии и вьсѣмъ прочимъ еллинскъимъ хѫдожьствомъ“ [1]). Иоанъ Екзархъ, освѣнъ това, билъ запознатъ съ философията на Платона (Шестодн. л. 204 I стр. кол. 2), Аристотеля (Шестодн. л. 131, I, 2), съ учението на Парменида, Талеса, Демокрита и Диогена (Шест. л. 13. I, 1). Съотвѣтно образованието на тази група отъ българскитѣ писатели се опрѣдѣля и задачата имъ въ литературното поприще въ България. Тѣ всички виждали призванието си да прѣсадятъ въ България византийско образование и византиска литература. Въ това направление ученицитѣ — българскитѣ писатели, не сѫ могли да надминатъ учителитѣ си — византиицитѣ. «Българскитѣ писатели, които сѫ получили гръцко образование, по думитѣ на Архим. Антония, трѣбвало да прѣдадятъ литературнитѣ богатства на новопокръстенитѣ славяне главно чрѣзъ прѣвода» [2]). По сѫщия прѣдначертанъ пѫть въ литературното поприще е вървѣлъ и царь Симеонъ, за когото казва руск. Историкъ Е. Голубинский: «Българитѣ сѫ имали въ лицето на третия си християнски господарь — знаменития Симеона такъвъ человѣкъ. който искалъ да въведе

1) Legenda o Konstantinovi, cap IV y D-r Fr. Pastrnek. Dějiny slov. Ap Cyr a Meth; p 160.

2) Арх. Ант Конст Еп Болг. и его учительн. Евангеліе, Казань, 1885, стр 35.

не само гръцка писменность, но и чисто византийско образование»[1]).

Къмъ втората група отъ българскитѣ писатели се отнасятъ онѣзи, които дължатъ образованието си на Охридската и Прѣславската школа. Тази група писатели сж владѣели практически гръцки езикъ, старобългарскиятъ сж изучвали по прѣведенитѣ по-рано книги. Къмъ тази група се отнасятъ ученицитѣ на св. Климента, неизвѣстниятъ прѣводачъ на словата на св. Григория Богослова отъ Прѣславската школа и много други.

Всички писатели въ врѣмето на Иоана Екзарха сж цѣнили високо народната просвѣта. Тѣхния възгледъ най-добрѣ се илюстрира въ слѣднитѣ думи, взети отъ Златоструя: „добро есть, братие, говорили писателитѣ на съврѣменицитѣ си, почитание книжное. Паче въсѣкомоу хрьистьяноу: блажени во, рече, испытающи сѣкѣдѣкниа его въсѣмь сѫдцьмь вьзищтающь его". Книжовностьта, по тѣхното разбиране, служи основа за праведенъ христянски животъ и некнижнитѣ человѣци се уподобяватъ на корабъ безъ кормило. За да възбудятъ съревнование у съврѣменицитѣ си, тѣ сж показвали примѣри за усърдие въ четене книги на великитѣ църковни отци: Св. Василия Велики, Иоана Златоуста и св. Кирила Философа, като подканяли съо-

---

1) Е Голубинскій Ист Рус Цер т I изд II 1901, стр 729

течественицитѣ си да подражаватъ на тѣхния примѣръ: „послоушаи тъı житыа сѵ̃таго Василиа и сѵ̃таго Іѡанна. златооустаго и сѵ̃таго Кирила фїлософа и инѣхъ многъ сѵ̃тыихъ, како и ти съпьрва, повѣдаютъ о нихъ рекоуштѣ. измлада прилежаахоу сѵ̃тыхъ книгъ! Да тѣмъ братиа, и сами повдигнѣмъ сѧ на поутъ житиа ихъ и на дѣла и на ихъ, и пооучимъ сѧ вънимоу книжьнъıимъ словесьмъ, творяще волю ихъ іакоже вельтъ, да и вѣчьнъıмъ жизни достоини коудемъ“[2]). Благодарение на усърдието на писателитѣ, просвѣтата, когато живѣлъ Иоанъ Екзархъ, като широка вълна се разнесла по всички краища въ владенията на царя Симеона.

До тукъ се говори само за външната страна отъ българската просвѣта прѣзъ златния вѣкъ, да прѣминемъ и вникнемъ понататъкъ въ вѫтрѣшния ѝ характеръ — по съдържание. Въ съдържанието на старо-българскитѣ писмени паметници найдобрѣ сѧ се отразили условията на врѣмето и състоянието на съврѣменитѣ нрави. Просвѣтата се ржководѣла главно отъ българския клиръ, тя е растѣла и процъвтѣвала подъ държавна и църковна закрила. Църквата ржководѣла общия характеръ на просвѣтата, държавата подпомагала съ всички срѣдства на църквата. Езикътъ на църковно-богослужебнитѣ книги билъ въ сѫщото врѣме и литературенъ е-

2) Изъ Сборника Святослава 1076 г. у Буслаева Истор. Христом. М. 1861, стр. 286—290.

зикъ за държавата. Тази особеность хвърля добра свѣтлина на вътрѣшния характерь на българската просвѣта. Послѣднята е служила срѣдство на българската църква и държава за общия културенъ ръстъ на българския народъ. Църквата е задавала общия тонъ въ литературния концертъ отъ писателитѣ, държавата е помагала да се прокара на всѣкждѣ започнатото направление въ народната просвѣта. И църквата и държавата съ общи усилия прѣслѣдвали една цѣль — всички българи да сѫ ревностни християне и да се отърсятъ отъ всѣкакви езически суевѣрия и прѣдразсѫдъци, които заглъхвали общия подемъ къмъ културенъ прогресъ. Писателитѣ засѣгатъ въ съчиненията си всички въпроси отъ християнската религия и нравственость, тѣ разкриватъ християнското учение и добродѣтелитѣ на благочестивия християнски животъ въ онази готова форма, която съ вѣкове се съставила въ съзнанието на византийцитѣ. Обемътъ на литературната дѣйность на писателитѣ отъ златния вѣкъ се изразява въ слѣднитѣ характерни думи на епископа Константина, които сѫ служили девизъ за всѣки писатель отъ тази епоха: „ѿ кѣ начати и до кѣ скончати“ [1]). Писателитѣ отъ този вѣкъ сѫ засѣгали въ сичиненията си всички въпроси, които имали връзка съ Бога за да могатъ да доведатъ симео-

1) И. Срезневскій Древн. памят. русск. писмьма и языка, стр 191.

новитѣ поданници чрѣзъ християнството до Бога.

Борбата на християнството съ езичеството въ България прѣзъ златния вѣкъ се отразява като въ огледало въ съчиненчята на писателитѣ и е повлияла много на съдържанието имъ. Съ това се обяснява полемичния характеръ на литературнитѣ трудове отъ тази епоха на нашитѣ списвачи. Езичеството заставило св. Климента Охридски да внесе въ бесѣдитѣ си мисли противъ езическитѣ идолослужения. Да вематъ за примѣръ слѣднитѣ думиотъ бесѣдата на св Климента: на оуспеніе пресвѧтыѧ владичица нашеѧ богородица». Въ проповѣдьта си св. Климентъ се обръща къмъ св. Богородица и отправя къмъ нея слѣдната похвала: «Радѹйсѧ горо неѕ̑кѣнна҃ѧ, изъ неѫже ѿсѣкѣсѧ камень разоѹмныи Христосъ, и сотрѣ трѣкища (трѣкишна҃ѧ), капища и слоѹжбы ихъ попали“[1]). Езичеството въ Прѣславъ заставило Иоана Екзарха съ полемична цѣль да приспособява прѣвода на текстоветѣ отъ св. Писание, които направлява противъ езичницитѣ. «Ократите се ѿ капищь, казва И. Екзархъ на езичницитѣ, работатѣ бо҃ живоѹмѣ. Истинѣ мѣнитѣ. Да лъжѣ и ѣлничитъ. Живъ же рече. Да мртвыа капища ѡлажитъ. Азъжѣ мино Начерецѣи вѣрою ѩко гнѣваютъ се на нъı и мѹ̑гъцѣи. аще слы҃шетъ. ѩкоже и капища ѩже соутѣ. Идола мѹ̑ратѣце зовеи. рекоутѣ бо нъı. Хоулите чинъ нашь“[2]). На

1) Правосл. Собесѣд 1881 г ч. III, стр 235

2) Шестоднева, л. 152, II, 2—153, I, 1

редъ съ писателитѣ проповѣдницитѣ смѣло сѫ проповѣдвали християнството между българитѣ. Българскитѣ писатели полагали старания да изкоренятъ идолскитѣ служения и езичнитѣ суевѣрия посредъ българския народъ. Ревностьта на еднитѣ и на другитѣ достигнала до прѣдѣли на пълно себеотричане. „Мы же хотѧщи, казва еп. Константинъ, ѡскоꙁкожени бывше отъ прѣлести и къ свѣтѣ пришьдше проповѣдимъ дѣла и чюдеса хва. Ѩкоже и сиа слоугы (Іоан. VII, 45 — 49). Ближьнимъ и дальнимъ не сѫмнѧщесѧ ни боѧщесѧ страха человѣчьскаго“ [1]).

Освѣнъ езичеството и езичнитѣ суевѣрия другъ любимъ прѣдметъ за полемика на писателитѣ отъ златния вѣкъ служатъ манихейството, богомильството, разни еврейски ереси и ересьта на триязичницитѣ. Противъ първитѣ три ереси се борили доблестно св. Климентъ Охридски въ бесѣдитѣ си и Иоанъ Екзархъ въ съчиненията си. Черноризецъ храборъ билъ принуденъ да защищава правата за сѫществуване на старо-българския езикъ и старо-българската писменость. Съ тази цѣль той е съставилъ знаменитата апология противъ триезичницитѣ, извѣстна подъ името «ѡ письменѣхъ». Триезичницитѣ сѫ учили, че човѣкъ може да се моли Богу и да пише съчинения на единъ отъ слѣднитѣ три езика: еврейски,

1) А. Гор и К. Невостр. Описан Слав. рукоп. Моск Синод. библ. ч. II, стр. 427.

латински и гръцки. Черноризецъ Храбъръ прокарва въ апологията си мисъльта, че не само еврейски, латински и гръцки езикъ иматъ богослужебно и литературно право въ мира, но и всички други езици слѣдовно и славянскиятъ. Всички езици, споредъ Черноризеца Храбра, иматъ еднакво право на сѫществуване защото водятъ началото си отъ Бога—отъ вавилонското стълпотворение. Не сѫ прави споредъ сѫщия писатель, ни евреитѣ, ни римлянетѣ, нито пъкъ гърцитѣ, които искатъ да се чете и пише само на единъ отъ тѣхнитѣ езици. Тенденциозната имъ мисъль нѣма здрава исторична почва. Найдревниятъ езикъ не е нито еврейски, нито латински. нито пъкъ гръцки, а сирийски. На сириски езикъ е говорилъ Адамъ и отъ Адама на сириски езикъ се говорило до потопа и отъ потопа до вавилонското стълпотворение. Исторично би трѣбвало да се отдава прѣдпочтение на сириския езикъ прѣдъ всичкитѣ други езици. „Нѣсть бо бѣ, казва Черноризецъ храбъръ, створилъ жидовска языка прѣжде, ни Римска, ни Еллиньска, нѫ Сирскы, ѥмже ѩ 'Ада҃мъ гла, ѩ ѿ Ада҃ма до потопа, ѩ ѿ потопа. доидеже бѣ раздѣли языкомъ. И такоже сѫ языци размѣсиша тако ѩ нрави, ѩ обычае, ѩ оустави, ѩ законы ѩ Хытрости на языкы“ [1]). Бързиятъ потокъ, който каралъ съ стрѣмителна сила да се развива историчния жи-

1) „О писменехъ, Чрънор. Храбра у Калайд. Іоан Экз Болг стр. 190

вотъ на българитѣ при Симеона, борбата на християнството съ остатъцитѣ отъ езичеството сѫ подигали на литературната сцѣна въпроси, които сѫ легнали въ основата на литературнитѣ трудове отъ златния вѣкъ на старо-българската писменность. Българскитѣ писатели, като не разполагали съ наученъ материалъ за да отговарятъ на всички съврѣмени въпроси, били заставени да търсятъ готови отговори въ богатата литература на Византия, гдѣто отдавна били разрѣшени всички въпроси досежно християнския миропогледъ и християнството, по съдържание, била напълно разкрита християнската вѣра и били опровергнати всички ереси и лъжливи учения. Тази книжовна работа опрѣдѣлява и мѣстото, което трѣбало да заематъ българскитѣ писатели отъ отъ златния вѣкъ. Всички наши писатели се ограничавали съ прѣводи и сѫ писали по готови гръцки образци, приспособявяйки се къмъ нуждитѣ на съврѣмениците си.

Съврѣмената критика признава, че въ царуването на Симеона писателитѣ продължавали да прѣвеждатъ непрѣведенитѣ книги отъ св. Писание. Отъ 890 до 927 година били прѣведени слѣднитѣ св. книги: книгата Естиръ (първитѣ деветъ глави), книгата Пѣсньнь на пѣснитѣ съ тълкуванията отъ Филона Карнафийски, книгата Еклисиястъ и билъ завършенъ прѣвода на новозавѣтнитѣ книги съ прѣвеждането на Апокалип-

сиса съ тълкуване[1]). Българитѣ въ X вѣкъ могли да се ползуватъ съ прѣвода на всичкитѣ книги отъ св. Писание съ изключение на книгитѣ: 1) Паралипомеонъ (I и II кн.) и 2) Книгата на Ездра (I и II кн.), които били прѣведени чакъ въ XIV или XV вѣкъ Отъ съчиненията на църковнитѣ отци въ златния вѣкъ отъ старо-българската писменность били прѣведени избрани глави отъ Богословието на св. Иоана Дамаскина, Шестоднева на св. Василия Велики и Севериана Хевалски съ съкратявания и допълнения, избрани слова отъ творенията на св. Иоана Златоуста, които сж влѣзли въ съставъ на Симеоновия сборникъ «Златоструй». Св. Климентъ Охридски е съставилъ общедостжпни бѣседи за всички праздници и по нѣкои бѣлѣжки е прѣвелъ отъ гръцки цвѣтния Триодъ. Слова е съставилъ и Иоанъ Екзархъ. Григорий Пресвитеръ е поставилъ на чело на историчната наука въ България съ прѣвода Хрониката на Иоана Малала Антиохийски и Георгия Амартола. Епископъ Константинъ е прѣвелъ учително Евангелие съ допълнения и, по заповѣдъ на Симеона, словата на Атанасия Александрийски противъ Ариянитѣ Въ царуването на Симеона сж прѣведени словата на св. Григория Богослова и избрани слова отъ съчиненията

1) Архим Леонидъ, Библіогр. разыскания въ области дрѣвн. періода Слав. писменности IX—X в, Москва, 1890 год, стр 4 и 10.

на св. Ефрема Сирина, Патерикъ и Палея съ тълкувания. Тъй като богослужебнитѣ и литургическитѣ книги не били още всички привършени въ Византия, тѣ били прѣвеждани постепено съ появата имъ. Много отъ тѣзи книги били прѣведени въ златния вѣкъ, прѣведени били тъй сѫщо и житията на нѣкои светци.

Прѣзъ златния вѣкъ на старо-българската писменость започнали да се появяватъ и съчиненията, извѣстни подъ името «апокрифи» съ езическо-митологично и полухристиянско учение. Такиви апокрифи до сега сѫ извѣстни: 1) Откровението на Аврама, 2) Завѣтътъ на дванадесеть патриарси, 3) Повѣсть за пророка Иеремия и 4) Скитане на Богородяца по вѣчнитѣ мѫки на грѣшницитѣ[1]). Безъ съмнѣние, трѣбва да се прѣдполага, въ златния вѣкъ прѣживѣвали подражателенъ периодъ. Подражателността е зависѣла най вече отъ общото направление на просвѣтата въ Византия, гдѣто мисъльта била скована и не могла прѣзъ тази епоха да произведе нищо самостойно и оригинално. «Византия въ това врѣме, по думитѣ на руския ученъ — изслѣдвачъ на историята на старо-българската църковна проповѣдь, вмѣсто самостойни изслѣдвания, се ограничавала да запази цѣла и чиста

1) А Соболевскій Древняя церковно — славянская литература и ея значеніе Харьковъ, 1908 год, стр. 12

християнската вѣра, мислителитѣ се явяватъ усърдни събирачи — книжници, които сѫ съкратявали и правили извлечения отъ съчиненията на понапрѣжнитѣ велики учители, тѣ не се рѣшавали да изясняватъ Писанието безъ църковнитѣ отци, защото съзнавали, че нѣматъ достатъчни сили за това, византискитѣ писатели не могли да проявятъ и сѣнка отъ самостойность». Ако е билъ такъвъ характера на омилетико—екзегетичната и богословската въобще литература у гърцитѣ, сѫщитѣ черти трѣбало по необходимость да запази и старо-българската литература. Послѣдната се развивала подъ влияние на гръцката книжнина. «И дѣйствително, казва сѫщиятъ авторъ, всичката старо-българската писменость е прѣводна»[1]).

Освѣнъ синкретичното направление въ византиската просвѣта, което е оказало силно влияние на българскитѣ писатели, послѣднитѣ се съзнаватъ, че българската литература въ златния вѣкъ не е достигнала до самостойна творба и ние не трѣба да искаме отъ тѣхъ оригинални и самостойни литературни трудове. И еретицитѣ въ България прѣзъ описвания вѣкъ сѫ имали скрита литратура, съ която разпространявали ученията си, но отъ нея не е запазено нищо.

1) Архим. Антоній. Константинъ Еп. Болгарскій и его учителное Евангелие, Казань, 1885 год. стр. 35.

Българската литература, както се вижда, бързе се увеличава количествено отъ избрани сѫчинения. До какви широки размѣри тя е достигнала въ златния вѣкъ може да се види отъ по-подирни врѣмена. България зъ царуването на Самуила (980—1014 г.) е владѣела голѣмо книжовно богатство и образованъ клиръ, съ които е задоволявала не само своитѣ нужди, но е могла да се яви въ услуга и на съсѣднитѣ славянски народи. Къмъ този периодъ просвѣтителтъ на руския народъ — св. Владимиръ, е водилъ прѣговори съ българския царь — Симуила, отъ когото е търсилъ съдѣйствие да се прѣсади българската просвѣта на руска почва. По свидѣтелството на Якимовския лѣтописъ, св. Владимиръ получилъ отъ България „їереи оучени и книги доволны“ [1]).

Сѫчиненията на българскитѣ писатели отъ златния вѣкъ се отличаватъ по съдържание съ прѣводенъ и компилятивенъ характеръ. Този отпечатъкъ не е случаенъ, напротивъ, той билъ наложителенъ отъ врѣмето и развоя на писменостьта. Българската литература е слѣдвала по закона на естествения развой на всѣка писменость. Литературниятъ развой на всѣка книжнина се раздѣля на три послѣдователни периоди: 1) периодъ на поява на пис-

1) В. Ламанскій О нѣкоторыхъ Слав рукописяхъ въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ, С. П Б 1854 год. стр. 109.

меностьта, 2) периодъ подражателенъ по чужди образци и 3) периодъ на самостойни, по замисълъ и художествени, по изложение, литературни произведения. Българскиятъ писатель Иоанъ Екзархъ, като иска да изрази това общо съзнание на българскитѣ писатели отъ негово врѣме, казва въ една редакция отъ Шестоднева си отъ XVI в.: „Мы же нічесоже зде своего можемъ полагати. Нѣсмы бо въ то (в) время достигли. Но еже слышавше ѿ сѣхъ тѣхъ мжжь тоже съглагаемъ„[1]).

Авторската самостойность на българскитѣ писатели въ описваното врѣме се проявявала ограничено въ двѣ нѣща: 1) въ свободния изборъ за прѣводъ едно или друго съчинение отъ гръцки езикъ на български и 2) въ това, че прѣводътъ се приспособявалъ споредъ читателитѣ. Оригиналность се забѣлѣзва въ проповѣдитѣ съ прѣобладаващъ панѣгиричен и лиричен елементъ. Въ областьта на християнската проповѣдъ българскитѣ автори сж подражавали на знаменититѣ църковни проповѣдници: на св. Иоана Златоуста, Василия Велики, Григория Богослова. Ефрема Сирина, Иоана Дамаскина и др.

Не трѣбва да се забравя още една бѣлѣжита черта въ направлението на просвѣтата въ България въ златния вѣкъ. Всич-

---

1) Шестоднева на Иоана Екзарха по ржкоп. на Слов монаст. отъ XVIев, № 119 въ Опис. рукописъ Солов мон., Казань, 1881 год ч I стр. 118.

ки наши писатели съ общи усилия, като обогатявали книжнината, не искали да стоятъ по низко отъ Византия. Завѣтното имъ желание било да видятъ съотечественицитѣ си на еднаква културна висота съ източния и западния просвѣтенъ миръ. Думитѣ, произнесени отъ Епископа Константина, е могълъ свободно да ги прѣповтори и всѣки писатель отъ това врѣме, като е прѣдлагалъ на съврѣменицитѣ си единъ или другъ прѣводъ отъ църковнитѣ отци: „не гръцки бо точьмь обогатишасѧ отцѣмь сиимь. Но и словѣньскый родъ“ [1]). Въ думитѣ имъ се дочува вѣковенъ отзвукъ отъ тѣхното желание да създадатъ постепено самобитна, чисто славянска и национална култура. Това билъ за тѣхъ идеалътъ, къмъ който се стремили. Ако писателитѣ отъ златния вѣкъ не сж достигнали идеала, тѣ сж прѣдоставили да се довърши започнатото културно дѣло отъ тѣхнитѣ приемници!

Силниятъ подтикъ, полученъ отъ старобългарската литература въ Симеоновия вѣкъ, накаралъ писмеността бързе да се развива и обогатява. Златния вѣкъ, както видѣхме отъ изброяването на трудоветѣ, ни е оставилъ повече паметници отъ всѣка друга епоха въ нашата история. Дѣйността на по-подирнитѣ наши писатели се движила и направлявала по силата на

1) А. Гор. и К. Нев. Опис. Слав. рук. часть. II, стр. 425—426.

Печатни погрѣшки.

	Напечатано				да се чете
Стр.	12	ред.	10	отдолѣ	Єєзархъ Єкзархъ
»	12	»	13	»	Єѣхархъ Єзархъ
»	14	»	18	отгорѣ:	сн и
»	17	»	19	«	тѣкви тѣзи
»	18	»	7	»	слѣдъ дум. vestro слѣдва заб. 1
»	18	»	8	»	Єкзаръ Єкзархъ
»	18	»	14	»	glod guod
»	18	»	20		ab ad
»	18	»	22	слѣдъ дум verba да се приб. rectague	
»	19	»	18	немаме	да се чете нѣмаме
»	19	»	26	кюбопитенъ	» любопитенъ
»	20	»	20	отгорѣ: стареца	да се чете старца
»	24	»	9	» Іонъ	» Іоанъ
»	30	»	8	отдолѣ: чо	» че
»	34	»	1	отгорѣ: слѣдъ дум. учение	да се чете и
»	34	»	6	долѣ Παννηλγγίας	да се чете Πανκληρίας
»	35	»	9	отгорѣ западно	да се чете запазено
»	34	»	5	отдолѣ: допистие	да се чете допустие
»	50	»	2	отгорѣ шкалеть	да се чете шкалеть
»	87	»	14	отгорѣ Откри- ваното	да се чете Откровение нието
»	87	»	16	» патриархи	» патриарси
»	88	»	1	отдолѣ езпазено	» запазено

Цѣна 80 ст.

Намира се за продан у автора:

Бачковски монастирь.

Още стотици книги на дейци родени в географска област Македония може да намерите на:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски"
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

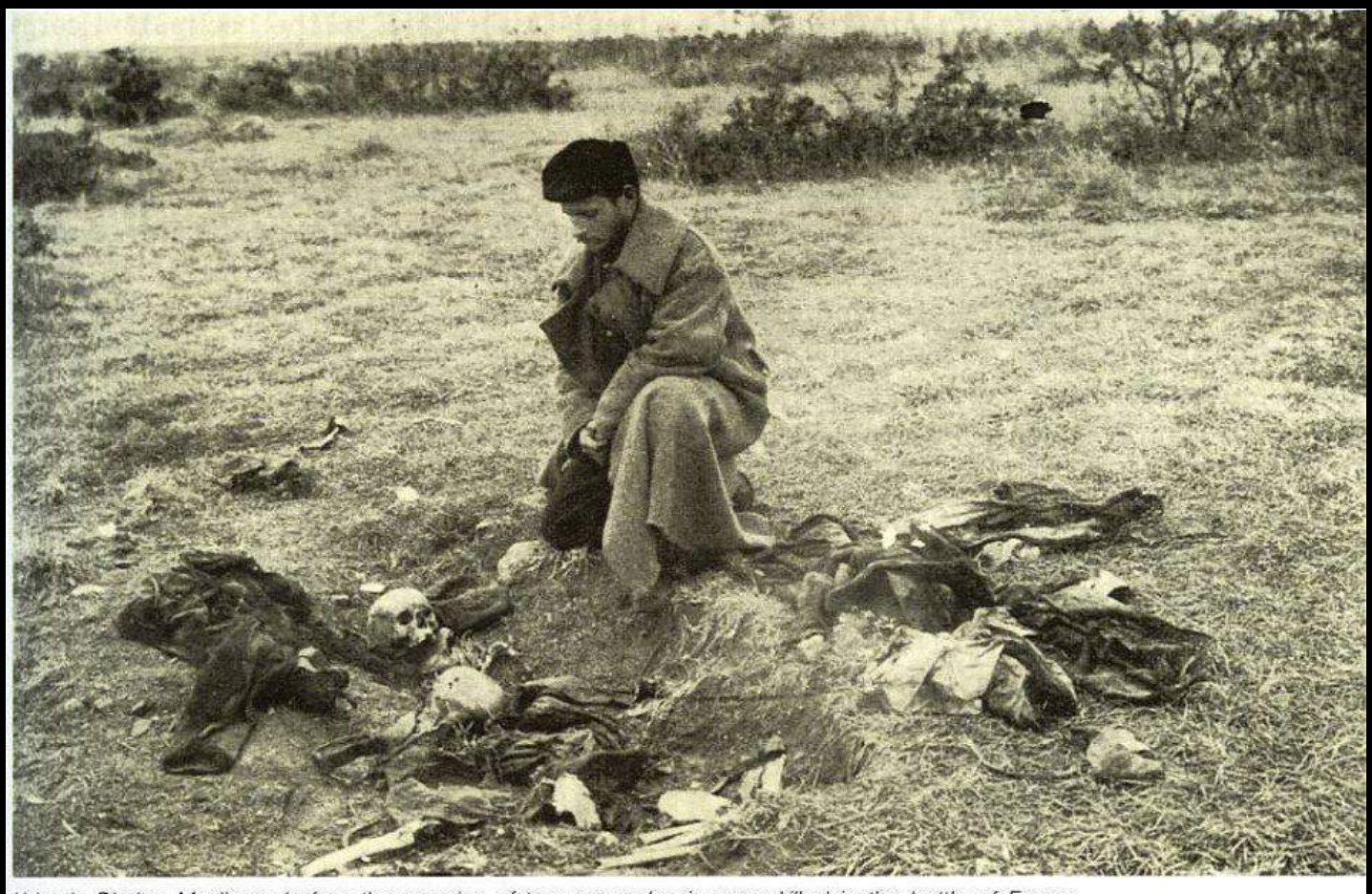

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres